

JOŠ O NEKIM PITANJIMA TERITORIJALNOG PROSTRANSTVA SRBIJE I HRVATSKE SREDINOM X STOLJEĆA

Relja Novaković

Naša predstava o položaju i obimu Srbije i Hrvatske u X st. zasniva se pre svega na podacima iz dela DAI, ali se nastoji da se i u Letopisu Popa Dukljanina pronađu neke vesti koje bi mogle doprineti da ta predstava bude potpunija i preciznija. Na žalost, i pored svega truda u tom pravcu još uvek smo u nedoumici u pogledu graničnih odnosa Srbije i Hrvatske sredinom X stoleća. Čitav niz protivrečnosti i u jednom i u drugom izvoru ne dopuštaju da se odlučimo za jednu situaciju čak ni za kraće vreme a kamo li za čitavo X stoleće.

Ako pođemo od analize nekoliko poglavlja DAI u kojima se spominju Srbi i Srbija i Hrvati i Hrvatska, i ako pokušamo da sliku stečenu prema podacima jednog poglavlja uskladimo sa rezultatima na koje nas navode vesti u drugim glavama, videćemo da nikako ne možemo dobiti jednu jedinstvenu predstavu. Naprotiv, dobija se utisak ne samo da se slika jednog poglavlja ne slaže sa prikazom koji proizilazi iz drugog nego čak i u pojedinom poglavlju ima protivrečnosti koje čitaoca dovode u zabunu.

Počnimo od gl. 29 DAI. Mada dosta opširna, ona ne pruža gotovo nikakav materijal u pogledu graničnih odnosa. U njoj je u tom smislu vredan spomena jedino red kojim pisac nabroja narode u Dalmaciji pri čemu za Hrvatima spominje odmah Srbe, i onda ređa Zahumljane, Trebinjane, Konavljane, Dukljane i Neretljane (Pagane).¹ Tim istim redom spominju se ovi narodi i na drugom mestu u istoj glavi. Dakle, podatak je vrlo neodređen, ali je upadljivo da se Srbi spominju odmah od Hrvata, što ne bi bilo ništa neobično kad bismo smeli pomisliti da pisac to čini zato što smatra da su Srbi uz Hrvate bili u njegovo vreme najbrojnija južnoslavenska grupa na teritoriji bivše rimske provincije Dalmacije. Međutim, ne možemo biti sigurni šta je pisac hteo spomenom Srba odmah uz Hrvate, jer u sledećoj glavi, tridesetj, sasvim određeno stoji da se Hrvatska graniči sa Srbijom, što bi moglo da znači da su pisca geografski razlozi nagonili da i u glavi 29 uz Hrvate stavi Srbe. Da takav spomen Srba stvara zabunu, već je odavno poznato, no mnogo veću zabunu stvara onaj navod u 30. gl. o susedstvu Hrvatske i Srbije.

¹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik-R. J. Jenkins, Budapest, 1949, 124—125 (dalje: DAI); v. i B. Ferjančić, *Vizantijski izvori za Istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Beograd 1959, 14 (dalje: Ferjančić).

U toj glavi, kao što je poznato, posebno vredi istaći opise triju zemalja ili oblasti: Zahumlja, Hrvatske i Srbije. O Zahumlju sasvim jasno stoji da su mu prema planinskoj strani, na severu, susedi Hrvati, a spona Srbi, dok se pri opisu položaja Hrvatske kaže da se prema Cetini i Livnu približava oblasti Srbije. Za položaj Srbije pisac kaže da se nalazi ispred svih ostalih oblasti i da joj je na severu u susedstvu Hrvatska, a na jugu Bugarska.²

Dakle, već na prvi pogled izbijaju protivrečnosti koje je, videćemo, teško razrešiti. Podaci u ovoj glavi nameću čitav niz pitanja kako u pogledu teritorijalnih odnosa tako i u odnosu na hronologiju stanja, pogotovo ako uzmemo u obzir spomen Srba i Hrvata u kasnijim glavama. Pre svega, postavlja se pitanje kako protumačiti podatak da se severno od Zahumlja prema planinskoj strani nalaze Hrvati? Da li da bukvalno shvatimo prema severu, prema kojem i jeste najbrdovitiji deo Zahumlja, ili da se složimo sa Fehér-om koji predlaže da strane sveta u DAI tako tumačimo što ćemo negde sever uzeti kao s. zapad, a jug kao jugoistok.³ U tom slučaju bismo mesto pravca prema Veležu, Prenju ili prema Treskavici i Bjelašnici, mogli smatrati da se planinska strana prema severu odnosi u stvari na sev. zapad, tj. u pravcu Čabulje, Čvrstice i Vrana, znači u pravcu Duvna i Livna. To bi bilo vrlo prihvatljivo da u istoj glavi ne stoji za Hrvatsku da se prema Cetini i Livnu približava Srbiji, tj. da joj je na *tom* pravcu u susedstvu Srbija. Dakle, kao što se vidi, na istom pravcu, na kojem, gledano iz Zahumlja, treba da se nalaze Hrvati, nalazi se posmatrano iz Hrvatske, Srbija. Međutim, u toj istoj glavi, na drugom mestu, valjda isti pisac smešta između Zahumlja i Hrvatske Paganiju kao posebnu oblast. Nejasnoća je očigledna. Ako pokušamo da je na neki način otklonimo, nameću nam se uglavnom ova rešenja: Pošto pri opisu Hrvatske stoji da se ta zemlja pruža od Cetine prema Istri, a kako se zatim kaže da se prema Cetini i Livnu približava Srbiji, možemo pretpostaviti da se Hrvatska u to vreme pružala negde između Cetine i gornjeg Vrbasa, uključujući i Livno s okolinom, budući da se u gl. 31 Livno spominje kao hrvatski grad. U tom slučaju bismo imali Hrvate, makar i približno, severozapadno od Zahumlja, ali bi ostalo nerešeno pitanje kako da shvatimo dva spomena Srbije od kojih se, po jednom, Srbija nalazi nedaleko od Livna i Cetine, znači sasvim u susedstvu Hrvatske, dok je po drugom spomenu zemlja Srbija daleko od Hrvatske, jer leži ispred svih ostalih, pa čak, znači, i ispred Duklje. Ako ne bismo pretpostavili da su podaci iz gl. 30 uzeti sa više strana i prema različitim situacijama, onda ne bismo imali kud nego da gornje podatke ovako shvatimo: Pisac je znao da su se od Cetine prema j.istoku nalazili Srbi, jer se na više mesta ističe da su i Neretljani i Zahumljani, kao i stanovnici ostalih oblasti istočnije od njih, pripadali Srbima, pa je mogao pogrešiti i reći da se Hrvatska prema Cetini i Livnu približavala Srbiji mesto Srbima. Da je Srbiju kao oblast ili zemlju zamišljao nedaleko od Cetine i Livna, ako je čitavu gl. 30 sastavilo isto lice, sigurno ne bi onako prilično određeno opisivao položaje pojedinih oblasti posebno ističući kojim se pravcem svaka od njih gra-

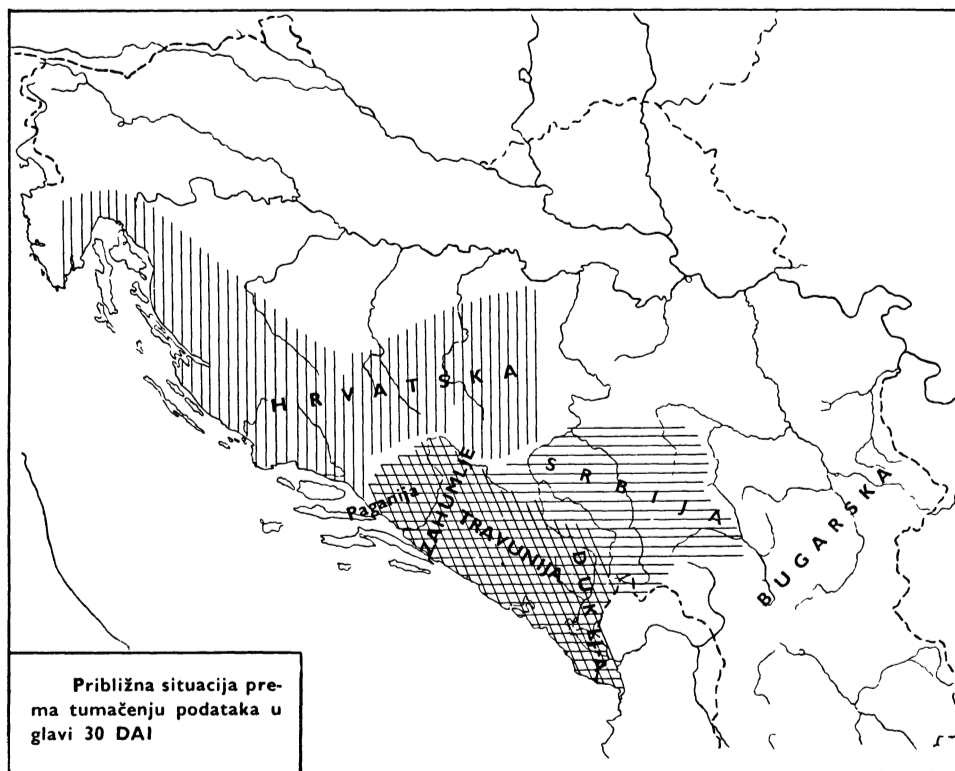
² DAI, 144—145; Ferjančić, 34.

³ Géza Fehér, Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10 Jahrhunderts. Nach dem De administrando imperio des Konstantinos Porphyrogenitos. Ungarische Jahrbücher II, Berlin und Leipzig 1922, 67 (dalje: Fehér).

niči sa Srbijom. Po njegovom opisu, samo se Paganija ne graniči ni sa jedne strane sa Srbijom, a ona bi pre svih drugih morala imati nekih dodirnih tačaka sa tom zemljom, da je Srbija zaista bila negde nedaleko od Cetine i Livna. Zatim pisac, verovatno, ne bi za Zahumlje stavio da se graniči i sa Hrvatima i sa Srbima da je i u pravcu Livna bila Srbija, jer u tom slučaju ne bi ni sa koje strane bilo dodira sa Hrvatskom.

Najzad, zašto bi isti pisac, ako je postojao samo jedan sastavljač, rekao da je Srbija ispred svih ostalih zemalja, ako je bio ubeđen da se Hrvatska još prema Cetini i Livnu približava Srbiji? Kad je već onako dobro poznao položaj Paganije i Zahumlja, zemalja zaista najbližih Hrvatima, zašto nije na pravcu Cetine i Livna njih spomenuo već Srbiju? Ovde, po svoj prilici nema smisla, kao što se smatra, tumačiti gornje mesto kao da je reč o pravcu od Cetine i Livna prema Vrbasu gde bi se u vreme sastavljanja podataka za gl. 30 mogli nalaziti Srbi u doba Časlava. Nema smisla zbog toga što u tom slučaju, po svoj prilici, ne bi kao geografske odrednice bile spomenute i Cetina i Livno, koje bi se na pravcu prema Vrbasu našle jedna iza druge. Ne bi imalo smisla spominjati Cetinu misleći na pravac prema Vrbasu, jer se Livno sa okolinom na drugom mestu spominje kao hrvatski grad, što znači da bi između Cetine i Vrbasa bili opet Hrvati, pa bi bilo dovoljno spomenuti samo Livno, jer bi ono tim Srbima oko Vrbasa bilo najbliže, dok je Cetina odatle dosta daleko. No, kako bilo da kombinujemo ne smemo ispustiti iz vida da pisac sasvim jasno kaže da su se Zahumlju na severu nalazili Hrvati, a ne Srbi. Da su Srbi u to vreme bili makar i u predelu gornjeg Vrbasa, zašto na tom pravcu nije njih spomenuo već izričito navodi Hrvate? Pisac je očigledno znao gde je Srbija, jer on nju spominje na više mesta, pa i uz opis položaja Zahumlja, ali lepo kaže da je ona u odnosu na Zahumlje sprema, a ne prema severu, što znači da nikako nije mislio na pravac prema gornjem Vrbasu. Ne možemo pomišljati čak ni na oblast gornje Bosne, već moramo tumačiti onako kako nam pisac ukazuje, a on, pošto je opisao sve druge oblasti, za Srbiju kaže da je ispred svih ostalih. Kako bi to mogao reći da je Srbija u njegovo vreme dopirala negde čak do predela gornjeg Vrbasa? Otkud bi on, koji je ostalim oblastima dosta tačno odredio položaj, za Srbiju tako velikog obima mogao reći da joj je na severu Hrvatska, a na jugu Bugarska? Ne bi nam mnogo vredelo ni kada bismo pomislili da je pisac pod severom mislio ustvari na severozapad, jer se Hrvatska od Vrbasa nije mogla nalaziti ni u pravcu severozapada, osim ako se nije pomišljalo na čitavo njeno prostranstvo do Istre, ali je teško u to poverovati. (Vidi kartu na str. 268.)

Kao što se vidi, gl. 30 nameće čitav niz pitanja, pa ipak sve govori da je od više pretpostavaka najverovatnije da pisac pominjući Srbe i Srbiju meša pojmove. Činjenica da su na području počev od Paganije pa sve zaključno sa, da tako kažemo, pravom Srbijom, stanovali Srbi i da su povremeno nekom od spomenutih oblasti Srbi iz Srbije i vladali, mogla je uticati da izveštači, razlikujući dve osnovne etničke skupine, Hrvate i Srbe, nazovu Srbijom i teritoriju na kojoj su mogli stanovati Srbi, ali koja se nije zvala Srbija. Tako se moglo desiti da se za oblast u susedstvu Cetine i Livna, koju je prema Neretvi pretežno pokrivala Paganija, kaže da je Srbija. To bi značilo da bismo mogli pretpostaviti da je pisac Srbiju na gornjem mestu spomenuo misleći u stvari na Srbe u Paganiji, tj. da mu je tu Paganija isto što

i Srbija. No, razume se, daleko smo još od pravog rešenja, jer ostaje neshvatljivo zašto su pri opisu granice Zahumlja spomenuti samo Hrvati prema severu, a Srbija spreda, dok za pravac prema Paganiji nema ništa. Nego, možda bi se neko približno rešenje našlo i u ovome: naime, upadljivo je da pisac pri opisu granica pojedinih zemalja nikada ne navodi granice između pojedinih oblasti na pravcu zapad-istok, odnosno severozapad jugoistok, kako su se one i pružale, već samo navodi granice kad je reč o Hrvatima i Srbima, tj. o Hrvatskoj i Srbiji. Dobija se utisak kao da se pojam Srbije upotrebljava u dva značenja. Jedno se odnosi na Srbiju, koja se dotle formirala na jednom posebnom geografskom području, svakako i kao izdvojena politički jače organizovana skupina Srba, a drugo značenje bi se odnosilo na prostranu teritoriju na kojoj su takođe stanovnici Srbi, ali koja se sastojala od više teritorijalnih celina, manjih po obimu, čiji je svojstveni geopolitički položaj u blizini mora i, možda, uticaj Vizantije omogućio izvestan samostalni razvitak koji do X st. nije doveo do stvaranja jedne jače teritorijalno-političke zajednice. Vizantijski izveštači, možda, iz tih razloga spominju čas Srbiju, misleći na dotle već dosta istaknutu teritorijalno-političku celinu, čas pod imenom Srbije zamišljaju sve oblasti nastanjene Srbima razlikujući ih tako od susednih Hrvata i Hrvatske. Ako bi ovako moglo biti onda bi nam nešto jasniji bio i podatak o granicama Zahumlja, Hrvatske i Srbije. I to evo iz kojih raz-

loga: kad pisac govori o Zahumlju, on pri tom misli na teritoriju nastanjenu Srbima prema kojoj je na severu (ili sz.) bila Hrvatska (Hrvati), a spreda tj. prema istoku, Srbija, ustvari područje na kojem se dotle ustalio i geografski pojam toga imena. Kad se za Hrvatsku kaže da se prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom, po svoj prilici da se time ne misli na onaj isti geografski pojam, tj. na Srbiju dalje prema istoku i jugoistoku, već na Srbe u susedstvu, tj. na stanovnike Paganije i Zahumlja. Kad se za Srbiju kaže da se sa severa graniči sa Hrvatskom, vrlo je verovatno da se opet time ne misli na geografsku Srbiju već na teritoriju najbližu Hrvatima koja je istovremeno nastanjena Srbima, a to su opet Paganija i Zahumlje, prema kojima su se, da ponovimo, prema severu ili severozapadu mogli tada nalaziti Hrvati. Čak ako bismo smatrali i da nije reč o Paganiji kao o Srbiji već o pravoj geografskoj Srbiji, Hrvatska bi se takvoj Srbiji mogla nalaziti na severu, odnosno na sz., jer bi u tom slučaju »severno od Zahumlja« moglo da se shvati da je Hrvatska bila i sve do blizu Drine. Ako bi tako bilo onda bi imao pravo Fehér koji pri tumačenju spomena strana sveta u DAI skreće pažnju da su izveštači, određujući pravce, činili to uvek posmatrajući iz zemlje o kojoj su govorili, tj. smatrajući nju kao polaznu tačku.⁴ Tako bi bilo razumljivo kako su Zahumljanima Hrvati bili na severu (ili severozapadu) a Srbija spreda, tj. prema istoku. U tom slučaju, Srbija se i nije morala dodirivati za Zahumljem. Piscu je bilo važno da kaže da se, u slučaju Zahumlja, za razliku od Hrvatske, koja je bila prema severu (sz.) Srbija nalazila prema istoku (spreda). On nije morao uzimati u obzir činjenicu da se između Zahumlja i geografske Srbije prostirala Travunija ili jedan njen deo, jer on i ne opisuje granicu prema Travuniji, već obe spominje samo u odnosu prema geografskoj Srbiji. Da je za njega geografska Srbija bila i zapadno od Travunije ili Zahumlja ili da je na tom mestu te zemlje smatrao za Srbiju, ne bi sigurno spominjao da je položaj Srbije samo spreda, već bi je naznačio i na nekom drugom pravcu. Prema gornjem tumačenju, kad pisac opisuje Hrvatsku, uzima nju kao polaznu tačku i, posmatrajući odatle u pravcu Cetine i Livna, njemu iza te linije ili pojasa leži Srbija, pri čemu, po svoj prilici, nije mislio na isti pojam kao kad je Srbiju spominjao pri opisu Zahumlja, Trebinja i Duklje. Na taj način bismo lakše mogli razumeti zašto pisac pri opisu Srbije kaže da se ona sa severa graniči sa Hrvatskom, a s juga Bugarskom. Videli smo da nikako ne ide, ako ovde pri spomenu Srbije pomišljamo na Srbiju koja bi se prostirala do Vrbasa, jer u tom slučaju Hrvatska ne bi mogla da bude ni prema severozapadu a kamo li prema severu, već bi morala biti prema zapadu ili još više prema jugozapadu, a ni Bugarska ne bi mogla takvoj Srbiji u celini biti na jugu. No, ako bismo pomislili da pisac, spominjujući Srbiju na gornjem mestu, ne misli na geografsku Srbiju već na teritoriju nastanjenu Srbima, onda bi bilo shvatljivo zašto je rekao da se na severu dodirivala sa Hrvatima. Dakle, to je moguće najverovatnije samo u tom slučaju ako je mislio na tada granične srpske oblasti prema Hrvatima, na Paganiju i Zahumlje. Piščev spomen Hrvatske na severu od Srbije, a Bugarske na jugu, nastao je, verovatno, tako što je orijentaciju jedne zemlje prema drugoj činio od ivice zemlje koju opisuje prema najbližoj ivici zemlje sa kojom vrši razgraniče-

⁴ isto, 68.

nje. Jer, malo bi smisla imalo kad bismo pretpostavili da on Hrvatsku nalazi severno od Srbije misleći pri tom na jezgro tadašnje geografske Srbije ili na takvu Srbiju u celini, mada smo videli da čak ni to nije nemoguće. Tako je, po svojoj prilici, bilo i sa opisom graničnog pojasa prema Bugarskoj. Gotovo je sigurno da pisac taj odnos posmatra stavljajući se u onaj deo geografske Srbije koji je najbliži Bugarskoj i iz tog položaja razumljivo je što mu je Bugarska na jugu ili bolje rečeno na jugoistoku. Tako sigurno ne bi mogao reći da se Srbija u njegovo vreme pružala do Vrbasa ili do Spreče i do Save, kako se misli, jer bi se Srbiji takvog položaja i obima nalazile na jugu i sve tada srpske zemlje od Zahumlja do zaključno Duklje. Ovome treba dodati da se piščev podatak, o tome da se Srbija nalazi ispred svih ostalih srpskih zemalja, može tumačiti kao da je njen opšti položaj posmatrao iz Vizantije, i to bi bilo prirodno samo u tom slučaju, ako je Srbija zaista bila bliža Vizantiji od svih ostalih srpskih i hrvatskih zemalja, a da je Srbija dopirala do Vrbasa i do Save, za nju se nikako ne bi moglo reći da je ispred svih ostalih. Malo je verovatno da je to mogao reći i za Srbiju takvog obima, ako je mislio samo na njen najistočniji ili najjužniji deo, onaj koji je bio najbliži Vizantiji.

Ako su ova razmišljanja iscrpla većinu pitanja koja nameću pojedini stavovi iz gl. 30, valjalo bi videti koliko se sa gornjim pretpostavkama mogu složiti podaci u gl. 32 DAI. U njoj je, kad je reč o položaju Srbije u X st., najznačajniji podatak o naseljenim gradovima u toj zemlji, ali baš taj podatak zasad i stvara veliku teškoću.⁵ Teškoća dolazi pre svega otuda što se od svih spomenutih gradova jedino za Salines niko ne dvoumi gde je, već svi bez rezerve taj grad izjednačuju sa položajem današnje Tuzle, dok od ostalih samo nekima naslućujemo položaje. I baš zbog takvog poimanja gornjeg podatka nastaje velika nezgoda oko usklađivanja podataka u ovoj glavi s podacima u gl. 30, a videćemo kasnije da ih je teško uskladiti i s podacima u gl. 40. Uz ovo dolazi još jedno teško shvatljivo mesto, a to je spomen dva grada u oblasti Bosne u poglavlju o Srbima.

Kao i u gl. 30, i u ovom poglavlju (32) iskrsava povodom gornjih podataka čitav niz pitanja na koja se mogu dati veoma različiti odgovori. Ako uopšte ne sumnjamo da je Salines isto što i današnja Tuzla i da je Bosna tada bila u sastavu Srbije, i ako uz to podatak o granici Srbije kod Rasa protumačimo kao da je istočna granica te zemlje bila negde u dolini Ibra ili na zapadnim padinama Kopaonika, onda ne bismo imali kud nego da područje Srbije toga vremena pomeramo prema severu sve do Save, uključujući, razume se, i dolinu Spreče, a onda i jedan deo porečja reke Bosne, a dalje prema zapadu mogli bismo Srbiji priključiti i područje na desnoj obali Vrbasa. Na takav ili približno takav zaključak došli bismo, ako bismo podatke o Srbima u gl. 32 bukvalno tumačili ne mareći za hronološke okvire niti vodeći računa o tome koliko bi se gornja slika slagala sa prikazom prema podacima u gl. 30 ili u gl. 40. Jer, ako bi se Srbija na istoku nalazila uz same zapadne ogranke Kopaonika, na severu dopirala do Save, a možda i do blizu ušća ove reke u Dunav, a na zapadu, obuhvatajući Bosnu, protezala se

⁵ DAI, 160—161; Ferjančić, 58.

gotovo do samog Vrbasa, takva Srbija, kao što smo videli, nikako ne odgovara opisu položaja Srbije i ostalih srpskih i hrvatskih oblasti u gl. 30. Takva Srbija bila bi teritorija velikog prostranstva i svakako i velikog ugleda i uticaja i teško da bi se neko mogao grubo ogrešiti opisujući njen takav položaj i obim. Zato se moramo pitati da li je Srbija, kakvu zamišljamo prema podacima u gl. 32, mogla takva biti i zašto se tako zamišljen njen položaj nikako ne podudara sa prikazom Srbije u gl. 30. Da ne ponavljamo sve ono što je ranije rečeno povodom tumačenja gl. 30, već da ukažemo na neke druge momente! Ako bismo, na primer, Srbiju tog velikog obima zamislili makar i približno od Kolubare na istoku do srednjeg Vrbasa na zapadu, onda bi se takvoj Srbiji na severu nalazili Srem i deo današnje Slavonije, a to je teritorija gde su u to vreme bili Mađari, a ne Hrvatska, pa pošto je položaj Mađara bio tada isto tako dobro poznat kao i položaj srpskih oblasti i Hrvatske, teško da bi pisac, ako je sve to pisalo jedno lice, napravio takvu grubu grešku da tri tako krupne oblasti: Srbiju, Ugarsku i Hrvatsku, geografski, po pravcu, sasvim netačno odredi. Sa koje god iverice takve Srbije da gledamo na Hrvatsku, ne bismo nikako mogli reći, kako stoji u gl. 30, da nam je Hrvatska na severu od Srbije. Ne bi mogla biti čak ni u pravcu severozapada.

Dakle, izgleda sasvim jasno da je pravo rešenje teško pronaći, ali bi se ono moglo pokušati u ovom pravcu: Pre svega, prvo što pada na um jeste da gl. 30 i 32 nije sastavilo isto lice, i tu je Grafenauer svakako u pravu kad podržava Bury-a.⁶ Raspravljajući podrobno o nekim podacima u DAI, Grafenauer, ukazujući na neke protivrečnosti u sadržaju gl. 29, 31—36 i gl. 30, zaključuje da sva ta poglavlja nije moralo napisati isto lice. Samo, mada je vrlo verovatno da je gl. 30 mogla biti napisana i posle 949. ili posle 955, odnosno 959, a po Hauptmannu čak i posle 962. ili 973. godine,^{6a} zaključak o nastanku gl. 30 posle Konstantinove smrti, osobito posle 955—959. godine, ne pomaže mnogo u tumačenju sadržaja gl. 32 i u razmišljanju o vremenu njenog nastanka. Jer, ako bismo prema podatku u gl. 30 razumeli da je Hrvatska bila severno od Zahumlja, pa i od Srbije, što bi se slagalo sa podatkom u gl. 40 da je Hrvatska na jugu Ugarske,⁷ onda bi podatak o pripadnosti Bosne i grada Salinesa Srbiji, u gl. 32, ukazivao da je to moglo biti ranije, znači pre 955, ali se to ne slaže sa podatkom u gl. 40 da je Hrvatska bila na jugu Ugarske u vreme kneza Vála, znači od oko 947. do oko 952,⁸ a kako znamo da se u gl. 32 u opisu Časlavljeve vlade ne spominje nikakav rat niti kakav teritorijalni uspeh, izlazi da promena nije bilo ni između 944. i 947, pa ni pre toga. Kao što se vidi, istraživači, koji su određivali vreme nastanka pojedinih poglavlja, kao da su izgubili iz vida, može li se takvim zaključcima raščistiti pitanje ko je i kad posedovao Bosnu i grad Salines u X st., kako odrediti vreme vladanja arhonta Časlava i njegovog sukoba sa Mađarima.

⁶ Bogo Grafenauer, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata, HZ V, 1952, 15, 17, 18 i dalje (dalje: Grafenauer).

^{6a} Ljudmil Hauptmann, Dolazak Hrvata, Zbornik kralja Tomislava, 1925, 97.

⁷ DAI, 178—179.

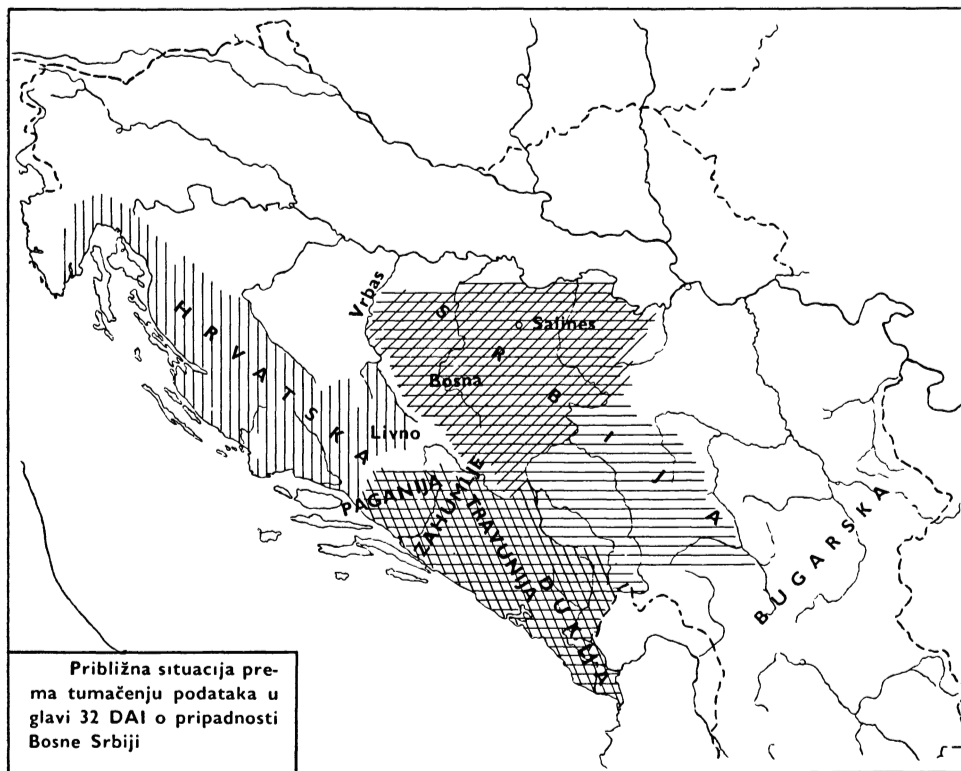
⁸ Magyarország Története I, Budapest 1964, 557. (dalje: Magyarország Története). Međutim, nije isključeno da je Val vladao i koju godinu duže, možda i posle 955.

Jer, ako po podacima u gl. 32 on sve do 944. godine, do smrti cara Romana, nije uspeo da proširi teritoriju Srbije, a iz sadržaja gl. 40 kao da se može zaključiti da je već negde od 947. do negde 952. Hrvatska bila na jugu Ugarske, znači svakako i u Bosni sve do Save, a kako, zatim, istraživači stavljaju vreme nastanka gl. 30, u kojoj je Hrvatska severno od Zahumlja i Srbije, čak posle 955, a neki čak i posle 959, pa i posle 962—973. godine, izlazi da Časlav nije imao šta da traži u Bosni sve do 70-tih godina X stoleća. Očigledno je, reklo bi se, da se u iznalaženju istine vodilo računo o nekim momentima a o nekim nije, pa je zato i rezultat još uvek neodređen. Niotkud nikakve potvrde da su Bosna i Salines bili u sastavu Srbije baš u vreme Časlava niti se može makar i približno odrediti kad se njegova vladavina završava. Ako bi se složili s nekom od pretpostavaka, da je gl. 30 nastala posle 955. ili posle 959, pa i kasnije, i ako bismo se saglasili sa mišljenjem da je gl. 40 napisana negde između 947. i 952, i da prema podacima u gl. 32 Časlav do 944. nije ratovao niti proširivao teritoriju Srbije, morali bismo, ako prihvatimo da su Bosna i grad Salines posed Srbije u doba Časlava, zaključiti da je gl. 32 nastala tek negde 60-tih, 70-tih godina X st. i da je Časlav tek nekako tih godina uspeo da proširi granice Srbije, jer prema nekim dosadašnjim mišljenjima tek se tih godina X st. ne bi više osećalo dejstvo stanja prikazanog u gl. 30 (Hrvatska severno od Zahumlja i Srbije) i gl. 40 (Hrvatska južno od Ugarske). Po svemu, znači, izlazi da je u vezi sa gornjim poglavljima reč o najmanje dva autora i o različitim vremenima, pa i o različitim situacijama. Zato Fehér neće biti u pravu kad smatra da je gl. 30 samo uvod u jednu zaokruženu celinu koja obuhvata poglavlja 30—36. Previše zaokupljen nastojanjima da dokaže da Hrvata u X st. nije bilo na prostoru između Save i Drave, Fehér malo pažnje obraća vestima o Srbima u gl. 32 i ne oseća da zapostavljanje tih podataka može dovesti u pitanje neke njegove zaključke o hronologiji pojedinih zbivanja i stanja. Tako, on zaključuje da je Časlav mogao zauzeti Bosnu tek između 945. i 949. dovodeći tu promenu u vezu sa smrću hrvatskog kralja Miroslava i pobunama koje su tada nastale i koje je, kako misli, Časlav iskoristio.⁹ Takva pretpostavka pružila mu je osnovu za zaključak da se taj događaj desio svakako pre nastanka gl. 30—32, pa pošto je konstatovao da se u gl. 32 Bosna već spominje kao srpski posed, Fehér zaključuje da je gl. 32 nastala 950, a malo dalje, konstatujući da je 948. poslednja godina ugarsko-vizantijskog mira, on ističe da je u to vreme, tj. pre 949, morao nastati i podatak o ugarskoj granici u gl. 40. Prema tome, on zaključuje ovako: »Wie wir sahen, ist der auf Ungarn bezügliche Teil und somit auch die Grenzbeschreibung vor 949 (zwischen 945 und 948), die Beschreibung des kroatischen Landes aber (cc. 30—36) nach 949 entstanden.«¹⁰ (Vidi kartu na str. 273.)

Dakle, po Fehéru bi se Hrvatska nalazila na jugu Ugarske negde do 948, a posle toga ili bolje posle 949. godine, s obzirom da nastanak gl. 30—36 stavlja posle 949. godine, kao da je smatrao da se tamo, gde je do 948/49. bila južno od Ugarske Hrvatska, posle 949. nalazila Bosna kao srpski posed. Kao što se vidi, Fehér, inače ubeđen da su gl. 30—36 delo jednog sastavljača,

⁹ Fehér, 59—60.

¹⁰ isto, 60—61.

i ne zapaža da u opisu položaja Hrvatske i Srbije u gl. 30 i 32 ima nekih protivrečnosti. Kad on oba sadržaja, i gl. 30 i 32, hronološki vezuje za vreme posle 949, znači da uopšte nije zapazio da je u gl. 30 Hrvatska opisana kao zemlja severno i od Zahumlja i od Srbije, što bi pre odgovaralo vremenu i stanju koje opisuje gl. 40, a on taj sadržaj pripisuje razdoblju pre 948/49, a zatim, prihvatajući podatak gl. 32 o pripadnosti Bosne Srbiji u vreme Časlava i stavljajući takvo stanje i godine posle 949. ne zapaža da u isto razdoblje stavlja dva sasvim različita stanja: i Hrvatsku severno od Zahumlja i Srbije i Srbiju u Bosni, što bi značilo da bi se na jednom istom prostoru, u isto vreme, našle i Hrvatska i Srbija.¹¹ Fehér, očigledno, nije zapazio brojne protivrečnosti koje proizilaze iz podataka u pogl. 30, 32 i 40, jer nije ni ulazio u pojedinosti koje se tiču položaja Hrvatske i Srbije, već je pretežno obraćao pažnju na teritorijalne odnose između Ugarske i Hrvatske.

Ali da pogledamo još nešto u odnosu na Bosnu: mogu li se pored dosad istaknutih sumnja o njenoj pripadnosti u X v. postaviti i neke druge? Spomen Bosne je za nas, po svojoj prilici, jedno od najzanimljivijih mesta u DAI. Ot-

¹¹ Možda bi i podatak o Hrvatskoj na severu Srbije u gl. 30 odgovarao stanju opisanom u gl. 40 (o Hrvatskoj južno od Ugarske), s tim što bismo u tom slučaju morali misliti na geografsku Srbiju, kojoj bi se Hrvatska mogla nalaziti, ako ne na pravom severu, ono barem na severo-zapadu.

kuda se Bosna našla u gl. 32 koja je posvećena Srbiji? Kako to da se od Cetine pa sve do Kopaonika spominje u gl. 30 niz oblasti za čije se stanovnike tvrdi da su Srbi, a Bosna se u toj glavi ne spominje ni jednom reči, a onda u gl. 32 odjednom je nalazimo u sastavu Srbije? Razume se da niko ne može ni pomisliti da je zbog takvog spomena Bosna isto što i Srbija. Ne, Bosna je Bosna, a Srbija je Srbija, ali je pitanje da li podatak: „καὶ εἰς τὸ χωρίον βόσωνα τὸ κάτερα τὸ δεσνίκ“, zato što se nalazi u poglavlju o Srbima, mora značiti da je Bosna *tada* bila u sastavu Srbije? Upadljivo je na koji su način spomenuti gradovi u Srbiji i u Bosni u gl. 32, za razliku od spomena gradova u drugim zemljama koje su tada bile nastanjene Srbima. Naime, otkuda da se u DAI za svaku oblast poimence spominju gradovi, a samo u poglavlju o Srbima, uz gradove o Srbiji, navode se i gradovi u Bosni? Da li se kao razlog može uzeti samo pretpostavka da je to zato što su Srbi, kako se smatra, tada vladali Bosnom, pa bi bilo logično da se njeni gradovi navode zajedno sa gradovima u pravoj Srbiji? No, onda bismo se mogli zapitati zašto to nije učinjeno i sa Travunijom, za koju se kaže da je uvek bila pod vlašću arhonta Srbije? Nema li, možda, spomen Bosne na onom mestu sasvim drugo značenje? Može biti da je sastavljač, završavajući opis Srbije, o kojoj ističe da je krštena hoteći valjda da je odvoji od prekokarpatske, dodao na kraju i oblast Bosne ne misleći time da je prikaže kao sastavni deo Srbije, jer je u drugim glavama svaku oblast opisao napose, bez obzira na uzajamnu teritorijalno-političku zavisnost. Pisac nije Bosni dao posebno poglavlje možda zbog toga što osim ona dva grada nije o njoj više ni znao, a pitanje je da li je u originalnom izveštaju spomen Bosne onde stajao ili je kasnije ukomponovan uz poglavlje o Srbima? U svakom slučaju — spomenu Bosne u sastavu poglavlja o Srbima teško je zasad naći neki određeniji smisao. Da teškoće oko spomena Bosne u sastavu Srbije, i to Srbije koja bi se prostirala čak do Save i zapadno od reke Bosne, zaista postoje, vredi se opet pozvati na gl. 40 ovog istog dela. Još je Fehér, raspravljajući o granicama Ugarske i Hrvatske u X veku, pri čemu se naročito pozivao, pored gl. 13, i na gl. 40, na jednom mestu načinio ovu opasku: »Auf-fallend ist nur, dass die Beschreibung des c. 40 an der Südgrenze σεββλια nicht erwähnt, da doch Konstantinos, wie wir sahen, die Südgrenze auf Grund der in Byzanz allgemein bekannten und leicht zu erfahrenden balkanischen Verhältnisse beschrieb, und wir nicht voraussetzen können, dass er von der Existenz Serbiens zwischen Kroatien und Bulgarien nichts gewusst hat. Denn er spricht über Serbien in c. 32«. ¹² Na ovu opasku pobudilo ga je ono mesto u gl. 40 u kojoj posle lepog opisa geografskog položaja Ugarske pisac kaže: »Susedi Turaka (Mađara) su na istočnoj strani Bugari, gde reka Istar, koja se zove još i Dunav, teče između njih, na severnoj strani su Pečenezi, na zapadnoj Franci, a na južnoj Hrvati«. ¹³ Budući da je pri opisu Ugarske pisac kao mađarske reke naveo i Moriš, Tamiš i Tisu, dosta je jasno kakav je geografski položaj Mađara želeo da prikaže, pogotovo kad znamo da u gl. 42 Mađare stavlja i između Dunava i Save. Kad sad u odnosu na takav položaj kaže da se Bugari nalaze istočno, ili neka bude i jugo-istočno, a Hrvati južno ili jugo-zapadno, zaista je upadljivo da on južno od današnjeg Srema i dela Slavonije nigde ne nalazi ni Srbe ni Srbiju, a to je baš vreme kad je Srbija, prema podacima

¹² Fehér, 59.

¹³ DAI, 178—179.

iz gl. 32, morala da zauzima najveći opseg u čitavom tom stoleću i kada se, imajući u svom sastavu i Salines, morala nalaziti u samom susjedstvu Ugarske. Da stanje koje pisac 40. pogl. prikazuje odgovara približno vremenu u kojem se Srbija zamišlja sa prostranim granicama, može se zaključiti iz spomena Arpadovih potomaka koje pisac poimence nabraja i na jednom mestu, spomenuvši Phalitzisa, sina Jutotzasovog, kaže da je to »Τὸν υἱὸν ἄρχοντα« (»sadašnji princ«).¹⁴ Ako je Phalitzis što i Vál (Fajs), koji je prema najnovijim rezultatima mađarskih historičara vladao približno od 947(?) do 952 (?),¹⁵ onda izlazi da je pisac svoje podatke mogao zapisati samo u tom međuvremenu, a najkasnije do početka šeste decenije X st. Ako bi bilo tako, tj. ako bi se Mađari tada nalazili između Save, Drave i Dunava, i dalje prema istoku, što za nas ovde nije važno, a Časlav je u to vreme proširio granice Srbije, kako se misli, čak do Save ili još dalje do Vrbasa, doista bi bilo upadljivo da vizantijski izveštač spomene na jednoj strani Bugarsku, koja bi u to vreme morala biti čak i u opadanju, a na drugoj strani Hrvatsku, dok Srbiju, koja bi tada pored Vizantije morala biti najmoćnija država na Balkanu, ne pominje ni jednom reči, a imao bi razloga da je spomene i kao vizantijskog saveznika, sudeći barem prema odnosima koji su između vizantijskog cara i Časlava uspostavljeni 931. godine.¹⁶ Nešto, očigledno, nije ni ovde u redu. Ili onaj podatak u gl. 32 o Salinesu u sastavu Srbije ne mora da se odnosi na okolinu Tuzle, a spomen Bosne ne mora da znači da je *tada* bila u sastavu Srbije, ili je u pitanju neko hronološko razmimoilaženje druge vrste. Razume se, sve ovo se postavlja pod pretpostavkom da podatak o južnoj granici Ugarske u ono vreme odgovara stvarnom stanju, a nema razloga da manje verujemo sastavljaču gl. 40 nego piscu pogl. 32 ili neke od ostalih glava. Prema tome, ako je istina da je Bosna bila u sastavu Srbije, kao i grad Salines, i ako je istina da se između 947 i 952, ili nekako u to vreme, na jugu Ugarske, ili neka bude i na jugozapadu, nije nalazila Srbija već Hrvatska, a istočno, odnosno jugo-istočno, Bugarska, onda se nameće pitanje: kad je to Časlav uspeo da granice Srbije proširi do Save i Srema ili čak na zapad od reke Bosne, da stvori jednu, navodno, moćnu državu, a da o toj državi već negde sredinom X st. nema ni spomena na južnoj granici iste države protiv koje je ratovao i u tom ratu i poginuo? Po najnovijim podacima, Časlav je iz Bugarske prebegao u Srbiju oko 927/928. godine.¹⁷ Stanje u Srbiji u vreme njegovog povratka bilo je, nesumnjivo, vrlo teško i verovatno on prvih nekoliko godina nije mogao ni pomišljati na neke krupnije akcije. Uostalom, na to nas upućuje i opis južne granice Ugarske u gl. 40. Jer ako pisac u vreme vladavine Arpadova unuka Phalitzisa ne nalazi Srbiji ni traga na domaku Save i Dunava tj. na južnim granicama tadašnje Ugarske, i ako je taj vladar kako se misli, vladao između 947. i 952, onda, ako je uopšte istina da je Časlav tako mnogo u tom pravcu proširio granice Srbije, mogao to učiniti samo posle smrti Phalitzisove (Valove), odnosno pošto je gl. 40 već bila napisana. Ali se

¹⁴ isto, 178—179.

¹⁵ Magyarország Története, 557.

¹⁶ G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 259.

¹⁷ G. Ostrogorski, Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci, Istorijski časopis, Beograd 1948, 29.

u tom slučaju postavlja pitanje: kako to da u gl. 40, koja dolazi posle gl. 32, nema pomena o Srbima tamo gde bi po podacima u gl. 32 oni svakako morali biti? Opet kao da nešto nije u redu. Ili Časlav nije nikada uspeo da trajnije pokori oblasti na severu i zapadu (Bosnu), ili u gl. 40 nije prikazano pravo stanje, ili se prikaz Srbije u gl. 32 odnosi na vreme posle stanja opisanog u gl. 40, tj. pripada vremenu bliže 60-tim nego 50-tim godinama X veka, što bi značilo da bismo i vreme pisanja DAI morali pomeriti posle 952, ako bismo hteli da uskladimo podatke o Srbima u gl. 32 sa podacima o južnim granicama Ugarske u gl. 40 sredinom X veka. Ovde se, zatim, postavlja i pitanje graničnih odnosa između Hrvatske i Srbije u to vreme, jer ako bi bilo tačno da Časlav nije imao do 952. vlast u oblasti bliže Savi i u Bosni, već da su tamo zaista bili Hrvati, postavlja se pitanje: kakvi su odnosi uopšte postojali između Srbije i Hrvatske u prvoj polovini X v. i u kakvom se položaju nalazila Hrvatska kad je vizantijski izveštač sasvim određeno stavlja južno od Ugarske, što bi moglo značiti i daleko istočnije od Vrbasa? Dakle, kao što se vidi, reklo bi se da nam spomeni Srba i Hrvata u pojedinim poglavljima DAI nameću čitav niz pitanja čiji odgovori zahtevaju i stručniju i svestraniju analizu od ove koja je imala za cilj da pokrene samo neka pitanja o graničnim odnosima između ova dva naroda u X st. Za sada kao da se može reći da niotkud nema potvrde da ono što stoji o Srbima u gl. 32 treba shvatiti kao da je Srbija zauzimala veoma veliko prostranstvo. Ako je to uopšte i bilo, možda je to moglo biti tek 60-tih godina X v. i trajati samo nekoliko godina, a ne znamo koliko, jer nam nije poznato kad je Časlav umro i da li su njegove tekovine zavisile od Hrvata, Mađara ili od Samuilovog carstva.

No, možda bismo se u cilju da još nešto pokušamo da saznamo, mogli još jednom setiti onog mesta u gl. 32 na kojem pisac prekida sa izlaganjem prilika u Srbiji zaključno s povratkom Časlava iz Bugarske. Kao što je poznato, pisac u toj glavi o Srbiji priča o nekim zbivanjima vrlo detaljno: pominje sukobe, promene na prestolu, imena vladara, godine vladanja, pa čak negde i broj ljudi, a onda kad je završio sa konstatacijom da se Časlav vratio u Srbiju, daje za njegov period veoma malo podataka. Upravo, sve što o periodu njegove vladavine kaže svodi se uglavnom na ovo: da su se oko njega (Časlava) okupili oni Srbi koji su se u vreme njegovog povratka u Srbiju zatekli u Hrvatskoj, Bugarskoj i »ostalim zemljama«, da je on uz pomoć vizantijskog cara »sredio i naselio zemlju« i da se »kao arhont u njoj učvrstio«.¹⁸ Nigde ni spomena o nekim sukobima, ratnim uspesima ili proširenju teritorije. Dobija se utisak da pisac gl. 32 i nije prikazao ceo period Časlavove vladave već samo prve godine njegove vladavine, možda samo koju godinu posle 931. kada su uređeni odnosi sa Vizantijom. Jer, zaista začuđuje da posle tolikih godina gorkog iskustva Vizantije i sa raznim srpskim pretendentima na presto i sa bugarskom prevrtljivom politikom pisac ne iskoristi priliku da nešto više kaže o Časlavu kao vizantijskom čoveku, da ne istakne njegove uspehe koje bi lako mogao pripisati uspesima vizantijske politike u Srbiji, a on, kao što se zna, ne kaže o Časlavu gotovo ništa.

Prirодно je, dakle, kad se čita taj deo gl. 32, da se nameće opet više pitanja i to nešto u vezi sa hronologijom, a nešto sa pojedinim stanjima. Pre

¹⁸ DAI, 160—161; Ferjančić, 58.

svega, ako pisac ne spominje nijedan Časlavov rat, napose onaj sa Mađarima o kojem kasnije priča Dukljanin (i jedino on), možemo li pomisliti da je sastavljač prekinuo svoje beleženje pre nego što je do toga rata i došlo? Na tu pretpostavku nagoni nas spomen cara Romana na jednom mestu, a zatim još na tri mesta spomen romejskog cara, uvek u jednini, što se može tumačiti kao da se sve ono o čemu je reč vezuje za period jednog istog cara, Romana. Kako je poznato da je Roman ostao na prestolu do decembra 944, nameće se pomisao da je možda i pisanje gl. 32 nekako vezano za trajanje Romanove vlade, da pisac i dolazak Časlava i njegovo učvršćenje u Srbiji pripisuje zaslugama samo jednog cara. Možda ne bi bilo suviše smelo pomisliti da je sa promenom na vizantijskom prestolu nekako prestalo i beleženje prilika u Srbiji, pa zato i nemamo ništa o događajima koji su se mogli desiti i posle 944. g. kada je, može biti, došlo do sukoba sa Mađarima. U svakom slučaju, upadljivo je da se sve do dolaska Časlava na vlast toliko mnogo priča o ratovima i promenama, a onda se odjednom takav ton izlaganja prekida, a baš o periodu Časlava postoji mišljenje da je u njemu došlo do vrlo krupnih promena u teritorijalnom pogledu što pretpostavlja i krupnije akcije u spoljnoj politici.

No, ako bi gornja primedba i imala neku realnu osnovu, nameću se nejasnoće druge vrste. Naime, nameće se pitanje: šta može značiti podatak da su se oko Časlava okupili Srbi koji su se zatekli u Hrvatskoj, Bugarskoj i »drugim zemljama«? Ono »drugim zemljama« najverovatnije znači u srpskim oblastima od Duklje do Paganije, a njihov položaj ne pričinjava neku teškoću, ali je teško reći gde bi mogla biti Hrvatska u ono vreme? U prvi mah nameće se odgovor da je vrlo lako mogla biti negde u susedstvu Srbije, i to iz dva razloga: ratovi u Srbiji i pad pod bugarsku vlast 924. i teške prilike u Srbiji i koju godinu posle toga, čak i koju godinu posle Časlavovog dolaska na vlast, bili su vrlo povoljna prilika za Hrvatsku da svoju teritoriju proširi dalje prema istoku. Teritoriju između Vrbasa i Drine u to vreme teško možemo zamisliti u sastavu Mađarske, a nikakve osnove nema da smatramo da je bila samostalna, a nemamo razloga ni da je smatramo zavisnom od Srbije koja tih godina nije bila sposobna da sačuva ni svoju užu teritoriju. Pretpostavka da se Hrvatska u prvoj polovini X veka, u svakom slučaju 30-tih i 40-tih godina toga veka, mogla nalaziti i između Vrbasa i Drine lakše bi objašnjavala i spomen čestog sklanjanja Srba u tu zemlju u vreme unutrašnjih međusobica i vizantijsko-bugarskog mešanja u prilike u Srbiji. Dalji jak razlog da se Hrvatska u to vreme mogla nalaziti u blizini zapadnih granica tada geografske Srbije jeste više puta ukazani spomen Hrvatske na jugu Ugarske u gl. 40. S obzirom da ima puno verovatnoće da se taj spomen odnosi na period između 947. i 952, a možda i na koju godinu pre, nije isključeno da se Hrvatska tu našla posle propasti Srbije 924. i pokušaja Bugara da posle toga prodru dalje na zapad gde su došli u sukob sa Hrvatima i pretrpeli neuspeh. Smrt Simeonova mogla je još više pridoneti da Hrvati iskoriste prilike i prošire vlast i nad teritorijom koju više nisu mogli braniti ni Srbi ni Bugari, a za koju tada Mađari nisu još morali biti zainteresirani. No, makoliko ovo izgledalo logično, veliku smetnju čini spomen Salinesa i Bosne u sastavu Srbije i to uz tekst

u kojem se po svojoj prilici ne prikazuje cela vladavina Časlava i gde podaci više ukazuju da je reč o nekom mirnom periodu nego o vremenu krupnijih sukoba i promena.

Dakle, pri gornjem razmišljanju o sadržajima, odnosima i hronologiji pojedinih poglavlja značajnijih za razmatranje granica Srbije u X v. očigledno se sukobljavaju dve sasvim suprotne pretpostavke. Naime, ako je tačan podatak u gl. 40 da je Hrvatska bila na jugu Ugarske, što bi odgovaralo pretpostavci da su se Hrvati nalazili u susedstvu Srbije na početku Časlavove vladavine tj. pre 947. godine, što bi istovremeno odgovaralo i mišljenju da je u gl. 32 pričanje dovedeno samo negde do 944. godine, postavlja se pitanje kako je onda moguće da se baš u istoj glavi nađe i podatak prema kojem su i Salines i Bosna u sastavu Srbije? Uz ovo se možemo pitati: ako je Hrvatska tada bila bliže Drini, zašto onda u gl. 31, pri nabranjanju gradova u Hrvatskoj, nisu na tom mestu spomenuti i oni gradovi u Bosni? Jer, oni su uz Srbiju spomenuti ne zato što se mislilo da pripadaju pravoj, geografskoj Srbiji, već zato što se htelo reći da je u sastavu Srbije bila i Bosna tj. pod njenom političkom dominacijom. A eto, pod Hrvatskom se spominju samo oni gradovi koji, izgleda, odgovaraju pretežno tada geografskoj Hrvatskoj. Prema tome, bilo s koje strane da priđemo, bilo kakve kombinacije da stvaramo, čini se da ne možemo naći sasvim prihvatljivo rešenje u pitanju Bosne i grada Salinesa. Da li su se nalazili u sastavu Srbije u vreme Časlava ili u drugo neko vreme i mogu li Bosna i Salines imati neke veze i sa prostiranjem Hrvatske u prvoj polovini X v. bliže zapadnim granicama geografske Srbije? No, možda ne bi bilo suviše smelo pretpostaviti da spomen Bosne i Salinesa i ne moramo vezati baš za Časlavov period. Ako nam nikako ne izlazi da je to moglo biti do 944. ili između 947. i 952, jer sve govori da je tada tamo bila Hrvatska, ispada da se taj podatak može odnositi ili na vreme posle 952, s tim što ne mora da znači da je to bilo baš za vreme Časlava, jer ne znamo dokle je on vladao, ili se Bosna i Salines mogu odnositi i na vreme pre Časlavljevog dolaska. Sudeći po burnim događajima u Srbiji potkraj IX i na početku X v. i po podatku da su se neki Srbi iz političkih razloga sklanjali u Hrvatsku, moglo bi se zaključiti da je Srbija tada, jedno vreme, imala i veći teritorijalno-politički obim nego za vreme Časlava kad je država bila posle razaranja u opadanju ili u sporijem oporavljanju, a Hrvatska, naprotiv, imala više uslova za privremeni uspon. U svakom slučaju, ako ovde iznete pretpostavke i ne mogu biti prihvaćene, ne može se sa pouzdanošću tvrditi da podatak o Bosni i gradu Salines potiče od istog lica kao i drugi podaci o Srbima i Hrvatima i ne mora da se smatra da taj podatak vremenski odgovara ostalima.

Koliko je veoma teško opredeliti se odlučnije za bilo koje rešenje može se videti iz još nekoliko momenata. Spomenimo, na primer, naredbe careva Konstantina i Romana (II) upućene nekim južnoslovenskim arhontima. Kao što se zna, među oblastima koje se tom prilikom spominju nema Bosne.¹⁹ Kako se smatra da su spomenute naredbe upućene arhontima između 949. i 959. godine, po nepodeljenom mišljenju zaključuje se da je u tom međuvremenu Bosna morala pripadati Srbiji. Međutim, da bismo bili uvereniji da je to zaista tako bilo, morali bismo biti sigurniji kada su nastali podaci u gl.

¹⁹ Ferjančić, 77—78.

30, 32 i 40, tj. morali bismo biti sigurni da gl. 32, u kojoj se Bosna spominje u poglavlju o Srbima, potiče baš iz vremena kada su gornje naredbe pisane, a mi u to nismo sasvim sigurni ni posle najnovijih istraživanja.

Među najnovijim istraživačima DAI vredi svakako spomenuti i F. Dvornika. U dosta iscrpnom komentaru gl. 29 i 30—36, Dvornik, priklanjajući se mišljenju da gl. 30 može biti proizvod više sastavljača, dodaje da je ta glava nastala posle 955. godine, dok za gl. 32 kaže da je mogla nastati ili 950. ili nešto kasnije. Opređeljujući se za 950. ili oko te godine kao vreme nastanka 32. odeljka, Dvornik polazi, između ostalog, i od pretpostavke kakva je ovde već izneta, naime, da Časlav na početku svoje vlade nije ni mogao da misli na proširenje države već prvenstveno na njenu obnovu. Smatrajući da je period obnove trajao barem jednu deceniju, on nalazi da je tek posle toga perioda, u svakom slučaju do nešto posle 950. godine, Bosna bila osvojena i priključena Srbiji i da je za vest o priključenju Bosne Srbiji pisac saznao ubrzo posle odigranog događaja kada je, kako misli, i nastalo pogl. 32.²⁰ No, takvo Dvornikovo mišljenje o nastanku gl. 30 posle 955. i gl. 32 odmah posle 950. godine ne pomaže mnogo u razrešenju podatka u gl. 30 da je Hrvatska u vreme pisanja toga poglavlja bila severno od Zahumlja, a ne može nas uveriti ni u to da je Časlav baš negde 950. ili odmah posle te godine, ovladao Bosnom. Jer, kao što smo i dosad mogli zapaziti, i ovde se jednoj pretpostavci suprotstavlja druga. Naime, ako je pouzdan podatak u gl. 40 da je Hrvatska u vreme Phalitzis-a (Vala) bila na jugu Ugarske, i ako je taj knez vladao između 947. i 952, ili tih godina, to bi se gotovo sasvim poklopilo sa godinom kada Dvornik Bosnu priključuje Srbiji, što bi značilo da pisac gl. 40 nije smeo na jugu Ugarske spomenuti Hrvatsku već Srbiju. Zatim, kad Dvornik kaže da je gl. 30 nastala posle 955, nastaju komplikacije druge vrste, jer je, kao što se može zaključiti, situacija opisana u gl. 30 drugačija od one u gl. 32, što bi značilo da je stanje stvoreno do negde odmah posle 950. moglo trajati samo do negde posle 955, a to se nikako ne slaže sa onim mestom na kojem Dvornik kaže za Krešimira II »da, pošto je obnovio zemlju on ponovo osvoji Bosnu koristeći nemire u Srbiji nastale posle Časlavljeve smrti oko 960. godine«. ²¹ Nešto je ovde očigledno nejasno. Zašto je ovde spomenuta baš 955. kao godina posle koje je mogla nastati gl. 30? Pitanje se postavlja utoliko pre što se Dvornik slaže da je gl. 30 moglo sastaviti više lica, što bi značilo da se slaže da je u njoj i stanje drugačije od onog u gl. 32, pa ako je stanje u gl. 32 nastalo odmah posle 950. onda bi ubrzo posle toga, već negde posle 955, nastankom gl. 30, bilo u stvari prikazano neko novo stanje, a kako u toj glavi (30) stoji da je Hrvatska severno od Zahumlja — ako tako smemo da protumačimo onaj podatak — izašlo bi da u stvari i Časlavljeva tekovina u Bosni nije mogla trajati duže od negde posle 950. do negde posle 955. godine, ali se to opet ne slaže sa Dvornikovim mišljenjem prema kojem je Krešimir iskoristio nemire u Srbiji tek posle smrti Časlava (oko 960) i ponovo zauzeo Bosnu. Ako bi tako bilo, onda bi u gl. 30, koja je navodno nastala po-

²⁰ Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, Volum II, Commentary, by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins [...], London 1962, 97—101 (dalje: Dvornik).

²¹ Dvornik, 100.

sle 955. godine, bila opisana situacija kada je Krešimir II ponovo zauzeo Bosnu, ali se onda možemo pitati: zašto Dvorník vreme nastanka 30. gl. nije vezao za smrt Časlavljevu, tj. zašto nije kazao da je gl. 30 nastala posle 960. kad već tu godinu prihvata kao godinu Časlavljeve smrti. Kao što se vidi, Fehér i Dvorník stavljaju nastanak gl. 32 u 950, s tim što Dvorník dopušta da je to moglo biti čak i nešto posle 950. Fehér se za 950. godinu odlučio rukovođen mišljenjem da je Bosna u to vreme pripadala Srbiji, pa zato i kaže: »Pošto prema glavi 32 Bosna već pripada Srbiji koja leži na južnoj strani Ugarske između Bugarske i Hrvatske, vreme nastanka glave 32 pada u godinu 950«. Fehér smatra da je Časlav zauzeo Bosnu između 945 i 949, koristeći unutrašnje nemire u Hrvatskoj posle smrti kralja Miroslava. Dvorník, praveći kombinacije prema hronologiji u Šišićevoj istoriji, zaključuje da gl. 32 nije mogla nastati 948. ili 949, već samo 950. ili odmah posle »kad su novosti o priključenju Bosne stigle u Carigrad«. Međutim, kad se čita sadržaj gl. 32 ne može se naći gotovo nijedna indicija koja bi navodila na zaključak da se kazivanje odnosi i na vreme posle smrti cara Romana. Da je osvajanje Bosne bilo završeno do 950. godine, bilo bi čudno da pisac taj događaj na neki način ne spomene, a on, kao što se zna, ne spominje ni ime novog vizantijskog cara niti kakav rat Srbije bilo s Hrvatima ili s Mađarima. Zato, malo čudno zvuči Dvornikovo obrazloženje godine 950. time što je, navodno, trebalo vremena da vesti o osvajanju Bosne stignu u Carigrad, jer šta bi u gl. 32 bila vest o zauzimanju Bosne. Da se taj događaj zbio u to vreme, zar bi se pisac zadovoljio samo konstatacijom koji su naseljeni gradovi u Srbiji i spomenom da su u oblasti Bosne još dva grada? Dakle, ne samo da tekst gl. 32 ne daje povoda za zaključak da je to poglavlje napisano oko 950, već takav zaključak dosta otežava snalaženje oko tumačenja pripadnosti Bosne Srbiji u to vreme, jer to, da ponovimo, sasvim oduvara od mnogo jasnije slike koju pruža gl. 40 u kojoj je Hrvatska tamo gde bismo morali staviti Srbiju, ako joj je tada pripadala i Bosna. Za gl. 40 znamo vrlo približno da je nastala najkasnije negde do oko 952, dakle baš u vreme kad Fehér i Dvornik određuju vreme nastanka gl. 32 i time dve različite teritorijalno-političke situacije i nehotice stavljaju u isto vreme i na gotovo isti prostor.

A zatim još nešto u vezi sa Dvornikovom napomenom da je moralo proći izvesno vreme dok su vesti o zauzimanju Bosne stigle u Carigrad. Takvo obrazloženje po svojoj prilici ne stoji. Podatak: «i u oblasti Bosne Kotor i Desnik» ne odaje nikako utisak da je reč o nekom zbivanju koje tek što se desilo, već, naprotiv, kao da ima sasvim drugi smisao; to je mirno konstatovanje određenog stanja koje pretpostavlja trajnije i bolje poznavanje prilika. Da je ta krupna promena nastala negde neposredno pre 950. ili baš i te godine, teško je, pre svega, i pomisliti da bi ta promena bila samo onim rečima popraćena, a zatim — malo je verovatno da bi neko tako na brzinu došao do saznanja koji su gradovi u Srbiji i Bosni naseljeni, a koji, recimo, nisu. To je morao napisati neko koji je sve to od ranije pratio i znao i, ako bi se smelo reći, možda bi vredelo detaljnije proučiti koliko ima veze ono lepo i dinamično pričanje iz istorije Srbije do početka Časlavljeve vlade sa onom jednostavnom konstatacijom o broju i nazivu naseljenih gradova u Srbiji i Bosni. Nema li mogućnosti da je znanje o gradovima pisac stekao i nešto ranije i da je to ranije stanje nekako nakalemio na završetak gl. 32 nadovezu-

jući ga tako na kazivanje o Časlavu, a Časlav, može biti, nema s tim nikakve veze? Možda bi bilo dobro razmisliti o Runcimanovom zaključku da je arhont Petar još 915. zauzeo Bosnu, pa bi podatak o gradovima u Srbiji i Bosni mogao da se odnosi na to vreme, koje takođe pripada sadržaju 32 glave.

Podaci o Hrvatima i Srbima u gl. 30, 32 i 40 DAI i neka mišljenja o vremenu nastanka tih glava

		Glava 30	Glava 32	Glava 40
		<i>Zahumlje:</i> »Planinskom stranom prema severu graniči se Hrvatskom« <i>Hrvatska:</i> »a prema Cetini i Livnu graniči se Srbijom« <i>Srbija:</i> »Leži ispred svih ostalih zemalja, sa severa se graniči Hrvatskom, a sa juga Bugarskom«	»U pokrštenoj Srbiji su gradovi [...] Salines i u oblasti Bosne [...]«	»Susedi Turaka su na istoku Bugari [...] a na jugu Hrvati«
Bury Hauptmann Fehér Grafe- nauer Dvorník Prema kombinacijama u ovom članku	vreme nastanka gl. 30, 32 i 40	950—951 posle 955; posle 959; između 962 i 973 posle 949 posle 955 posle 955	950 950 (ili odmah posle te godine) oko 944 (ne kasnije)	945—948 između 955 i 968

Ali da se vratimo još jednom na podatke u gl. 40 DAI koji su, reklo bi se, ostali nekako dosta zapostavljeni i relativno malo poređivani sa podacima u ostalim glavama u kojima se spominju Hrvati i Srbi. Pre svega, ocenjujući vrednost podataka u gl. 40, pored pitanja kada je ta glava mogla nastati, postavlja se i pitanje: nisu li zaista vizantijski izveštači imali lošu predstavu o stranama sveta i, možemo li se pouzdati i koliko u orijentisanje sastavljača 40. glave, odnosno onog lica koje je dalo podatke o susedima Turaka (Madaara)? Dakle, od naše procene pravilnosti prikaza strana sveta u gl. 40 za-

visi mnogo kako ćemo protumačiti međusobni položaj Franaka (Nemaca), Hrvata, Bugara, Pečenega i Turaka (Mađara). Da li je sastavljač zaista znao ko je kome na istoku, zapadu, severu i jugu ili je u označavanju položaja napravio neku krupnu grešku? Znači, treba videti postoje li jači razlozi da sumnjamo u pravilnost razmeštaja pojedinih naroda i zemalja prema stranama sveta ili sastavljačev razmeštaj odgovara zbivanjima i stanju sredinom X v. ili koju godinu kasnije? Ako bismo dobili utisak da njegov raspored naroda i zemalja odgovara stvarnom, istorijskom, stanju u njegovo vreme, onda bismo mogli biti smeliji u donošenju zaključka o vizantijskim susedima na severu i na zapadu Balkanskog poluostrva sredinom X stoleća.

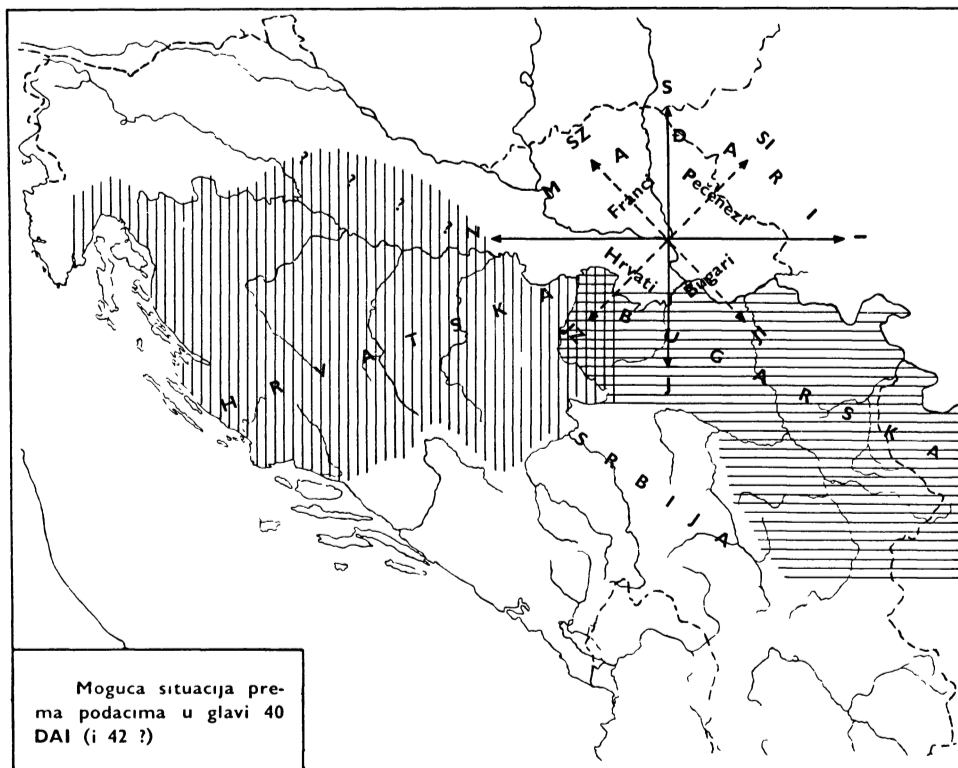
Ako uzmemo Ugarsku kao zemlju koju nepoznati sastavljač gl. 40 uzima kao središte opisa, onda su, po njemu, na zapadu od tog područja bili Franci, dakako istočni, odnosno Germani (Nemci). Sasvim je verovatno da pisac ovde prikazuje stanje posle poraza Mađara na Leškom polju 955. Uostalom, to se lepo vidi i po spomenu reka uz koje on Mađare smešta: Tisa i njene leve pritoke. Doduše, on malo dalje kaže da se Mađari pružaju i s druge strane Dunava, u Moravskoj, pa i između Dunava i Save, ali je dosta očigledno da je reč o periodu kad su Mađari posle gornjeg poraza potisnuti u porečje Dunava i Tise i uglavnom se zadržali u Panoniji, a Nemci iz vremena Otona I znatno proširili svoje granice prema istoku i jugoistoku. Zato pisac s pravom kaže da su susedi Mađara na zapadu bili Franci, koji su u to vreme držali u sastavu svoje proširene države i Slovence i time su na zapadnom rubu Panonije postali zaista susedi Mađara.

No, dok je u vezi sa Francima (Nemcima) piščevo orijentisanje na svom mestu, sa ostalim susedima Mađara stvar nije baš tako jasna. Po njemu, na istoku od Ugarske nalaze se Bugari, dok bi, po onom šta se zna o položaju Bugarske sredinom X st., Bugari morali biti više prema jugoistoku od Ugarske. Doduše, ako uzmemo da se Bugarska u vreme Svjatoslavovog napada pružala sve do dunavske delte, a da je u vreme cara Simeona, izgleda, zahvatala i današnju Vlašku, mogli bismo smatrati da pisac i nije mnogo pogrešio što Bugare smešta istočno od Mađara. Nije isključeno da je pri tome mislio s jedne strane na središta bugarske države bliže donjem Dunavu, a s druge je, može biti, bio još uvek pod uticajem onoga što se o Bugarskoj znalo iz vremena cara Simeona. U svakom slučaju, ako i ne bismo uzeli da je smeštanjem Bugara istočno od Mađara označena dobra orijentacija, možemo uzeti da vrlo približno odgovara istini: mesto jugoistoka upotrebljen je istok.

Kao severne susede sastavljač gl. 40 spominje Pečenege. Ne znamo sasvim sigurno gde su sve Pečenezi bili sredinom X stoleća. Možemo kao pouzdano reći samo to da su se tada nalazili između Karpata i Crnog mora, severno od donjeg Dunava, ali nismo sigurni kako daleko su se pružali uz Prut i Dnjestar. Kako se uzima. Svjatoslav ih je 986. potukao u oblasti dunavske delte, ali se smatra da su Pečenezi u to vreme dodirivali i severoistočni rub Karpata, što bi značilo do planinskog venca koji deli na jednu stranu vode Tise, Karaša i Moriša, a na drugu Sereta, Pruta i Dnjestra. Dakle, stavljajući Pečenege severno od Mađara, pisac je po svoj prilici ili znao da su se Pečenezi pružali u to vreme bliže položaju Belih Hrvata ili je pogrešio pa je mesto pravca severoistok upotrebio sever.

Najzad, sastavljač gl. 40 spominje još jedne susede Mađara — Hrvate, i oni su mu prema jugu. Za nas je ovaj spomen od posebnog značaja. Jer, ako bismo bili ubedeni da spomen Hrvata ovde znači ne Bele Hrvate, već Hrvate na Balkanskom Poluostrvu, onda bismo zaista s pravom mogli da se zapitamo zašto vizantijski izveštač sredinom X stoleća uopšte i ne spominje Srbe kao južne susede Mađara, jer bi im po sadašnjem znanju, Srbi iz vremena Časlava bili direktniji susedi nego Pečenezi, u svakom slučaju isto tako neposredni kao i Bugari i Franci (Nemci). Ali da pogledamo zašto bismo uopšte morali pri gornjem spomenu Hrvata da pomišljamo na Bele Hrvate? To ne moramo iz više razloga. Pre svega, možemo konstatovati da je dosadašnje piščevo orijentisanje po stranama sveta uglavnom ispravno. Jedina i najveća sumnja ispoljila bi se pri spomenu položaja Hrvata, jer, ako je pisac mislio na Bele Hrvate, oni bi Mađarima bili na severu, a ne na jugu. Ali u tom slučaju, ako su njegovi Hrvati u stvari Beli Hrvati, u piščevom kazivanju ispoljila bi se jedna osetna praznina. Naime, jedna strana sveta bila bi sasvim izostavljena i to baš ona koja je za Vizantiju bila najinteresantnija i možda najvažnija, a to je ona južno od Mađara, dok bi, s druge strane, ako su Hrvati Beli Hrvati, ispalo da pisac spominje sever dvaput: najpre kao pravac na kojem su mu Pečenezi, a zatim kao pravac na kojem bi mu bili Beli Hrvati. Da li je sastavljač gl. 40 bio tako slabo orijentisan i da li je baš kod spomena Hrvata načinio tako grubu grešku i upotrebio orijentir suprotan za čitavih 180°? Kad je kod spomena Franaka (Nemaca), Pečenega i Bugara sasvim približno odredio pravi položaj, zašto bi kod Hrvata učinio tako grubu grešku, pa bilo da je mislio na Bele Hrvate ili Hrvate na jugu? Pre svega, zašto bi pisac sasvim zapostavio južne susede Mađara, kad baš oni imaju i za Mađare i za Vizantince posebno značenje? Jer, ni za Vizantince ni za Mađare Beli Hrvati posle 955. nisu mogli biti ni približno važni koliko zemlje i narodi između Ugarske i Vizantije, tj. Hrvati i Srbi, a ako bismo uzeli da je pisac pod Hrvatima mislio na Bele Hrvate, ostalo bi da je on na Balkanskom poluostrvu zapostavio dva naroda, odnosno dve zemlje, Hrvatsku i Srbiju, čiji je položaj i razvoj u X v., zajedno sa razvojem Bugarske, bio za Vizantiju od tolike važnosti da je teško i pomisliti da bi bilo koji vizantijski izveštač mogao načiniti i manju grešku, a kamo li takvu da čitavu jednu stranu sveta i narode na toj strani sasvim izostavi. A ako izuzmemo Hrvate, smatrajući pod tim imenom Bele Hrvate, i ako ponovo istaknemo da se ni Srbi u toj glavi nigde ne spominju, izašlo bi da na čitavom prostoru gotovo od Istre do Kopaonika nije bilo nijedne zemlje ni naroda vrednog da ga spomene jedan vizantijski izveštač koji opisuje susede Vizantije baš u vreme kad se u tom istom susedstvu razvijaju događaji od itekako velikog značenja za opstanak vizantijske vlasti i uticaja baš na tom »praznom« području.

I još nešto! Kad obratimo veću pažnju na red kojim sastavljač spominje strane sveta i narode, zapažamo jednu sasvim sređenu logiku izlaganja. On počinje sa istokom (Bugari), pa ide prema severu (Pečenezi), zatim na zapad (Franci) i završava sa jugom (Hrvati). Kad bismo uzeli da su Hrvati u stvari Beli Hrvati, ispalo bi da se pisac, spomenuvši istok, sever i zapad, vraća odjednom opet na sever i tamo smešta Hrvate, ali sada ne spominje sever već »greši« i navodi mesto severa jug. Zašto bi baš u tom slučaju pogrešio?

Teško je naći dokaza da je u tom slučaju i učinjena greška i da je pisac zbog istog imena pobrkao dve grupe naroda.

U stvari, neverica da u spomenu Hrvata na jugu Ugarske može da bude reč zaista o balkanskim Hrvatima proističe od ustaljenog ubeđenja da je Hrvatska smrću Tomislavovom u političkom i teritorijalnom pogledu svedena na zemlju manjeg obima i značenja, a da je nasuprot Hrvatima porasla i politička moć i teritorija Srbije u doba Časlava, pa pošto su, tako, Hrvati potisnuti i svedeni, recimo, samo na Dalmatinsku Hrvatsku, ispada da samim tim nisu ni mogli biti *oni* spomenuti kao južni susedi Mađara, već Beli Hrvati, samo je pisac »pogrešio« što ih je pre svega nazvao Hrvatima, a zatim što ih je smestio na jugu mesto na severu. Ali, čak da su Hrvati i bili sredinom X st. svedeni na manje teritorijalne okvire, što ne mora biti, postavlja se pitanje ko bi se u to vreme nalazio između Mađara i Jadranskog mora, ko bi uopšte tada bio južno od Mađara? Neko je morao biti, ako nisu Hrvati.

Da li su to mogli biti Srbi, u sastavu kojih bi mogla tada biti, kako se smatra, Bosna? Teško da je tada bila tamo Srbija. Jer, u tom slučaju Srbija bi imala za Vizantiju isto, ako ne i veće značenje nego Bugarska, pa bi sastavljao 40. gl. imao mnogo razloga da spomene Srbe kao i mađarske i vizantijske susede, ali on njih, kao što znamo, ne spominje, već na tom pravcu spominje samo Hrvate. Zar bi jedan vizantijski izveštač, i ne samo vizantijski

mogao da zaboravi bilo koji od ova dva naroda, Hrvate ili Srbe, da se jedan od njih nalazio južno od Ugarske? Teško je u to poverovati i nemamo razloga da na to pomišljamo. Da su ova dva naroda imala veliko značenje za Vizantiju, svedoči, pored svega što znamo, i to što im se u istom delu posvećuje u drugim poglavljima dosta prostora, a to svedoči da se o njima dosta znalo i pričalo, pre svega gde se koji nalazio. I kako bismo mogli shvatiti da sad odjednom sastavljač gl. 40, pa makar i nemaio nikakve veze sa sadržajem ostalih glava, takva dva značajna suseda ugarska i vizantijska sasvim zapostavi?

Zatim, kod opredeljivanja za Hrvate ili za Bele Hrvate ne smemo zaboraviti da se u DAI uvek Hrvatska (južna) jasno odvađa od Bele ili Velike Hrvatske i gde god se u istoj glavi spominju i jedni i drugi Hrvati uvek su balkanski samo Hrvati ili Hrvatska, a prekokarpatiski Beli Hrvati ili Velika Hrvatska. Kao što se zna, u gl. 40 pisac kaže da su na jugu od Mađara Hrvati, što je jedan prilog više pretpostavci da je mislio baš na balkanske Hrvate i njihovo teritorijalno prostranstvo.

Ako bi ova razmišljanja imala osnove, to bi bio razlog više da verujemo da su teritorijalni odnosi Hrvatske i Srbije sredinom X st. bili znatno drugačiji od onih koje obično zamišljamo. U ovom članku izneta tumačenja sadržaja gl. 30, 31 i 32 našla bi, značilo bi, potvrdu u opisu mađarskih suseda u gl. 40, što bi dalje značilo da se Hrvatska i sredinom X st. još uvek nalazila na prostranstvu stečenom u prvoj polovini toga stoleća, a Srbija, koja je na početku X st., do 924. godine, mogla imati i veću teritoriju, polovinom toga stoleća nalazila se potisnuta dalje prema jugu, pa je zato, po svoj prilici, sastavljač gl. 40 i nije mogao spomenuti kao neposrednog južnog suseda Mađara, jer su se između oslabljene Srbije i Ugarske nalazili tada ili Hrvati ili Bugari. Tumačeći sadržaj gl. 40 ne možemo pomišljati da se pisac, može biti, drži neke tradicije, već da opisuje stvarno stanje, stanje koje poznaje kao savremenik. Jer, da je u njegovo vreme tradicija imala neko dejstvo, on bi verovatno kao južne susede Ugarske spomenuo Srbe sećajući se stanja koje je moglo postojati kad je Srbija držala i Bosnu, ali je to stanje moglo biti i 2—3 decenije pre njegovog opisa, po svoj prilici pre Časlava, verovatno pre 924.

Dakle, ima puno razloga da se pomišlja da je u DAI Časlavovo vreme pikazano drugačije nego kako se ono obično tumači. Vrlo je verovatno da su u gl. 32, u kojoj se govori o Časlavu, gradovi koji se na kraju teksta pripisuju Srbiji stavljeni na to mesto po jednom šablonu, ali da hronološki ne pripadaju Časlavovom vremenu posle kojeg se spominju, kao što po svoj prilici ni gradovi koji se pripisuju Hrvatima (gl. 31) ne odgovaraju snazi i veličini Hrvatske iz sredine X stoleća, već su to, verovatno, podaci od ranije, ko zna kojom prilikom sakupljeni. Jer, vrlo je moguće da se u jedno vreme o Hrvatskoj govori kao o moćnoj državi, ali se ne navode gradovi koji bi pripadali takvoj ojačanoj Hrvatskoj, dok spomenuti gradovi odražavaju stanje koje bi odgovaralo više jednom užem prostranstvu. Tako je slično i sa Srbijom. Broj i raspored gradova u poglavlju o Srbima kao da ukazuje na široko teritorijalno prostranstvo, dok tekst posle kojeg su ti gradovi pobrojani ukazuje na sasvim skroman razvoj, na jedno stanje koje znači samo izvesno oporavljanje i sređivanje zemlje, a nikako period burnog i uspešnog razvoja i teritorijalnog širenja.

Sve to kao da su jasne indicije koje ukazuju na potrebu jedne svestranije analize zbivanja i stanja u zapadnom delu Balkanskog poluostrva sredinom X stoleća. Piscu ovih redova već sada izgleda da podaci u gl. 30—32 i 40 pokazuju da sastavljač gl. 40 nije pogrešio kad je na jugu Ugarske spomenuo Hrvate, a ne Srbe, jer je svakako opisivao stanje kada se srpska država sredinom X st. ili, još bliže, između 955. i 960. nije dodirivala s Ugarskom. Mađarski susedi na jugu bili su u to vreme, po svojoj prilici, s jedne strane Hrvati a s druge Bugari. Ovde bismo još mogli dodati da nespominjanje Srbije na jugu Ugarske sredinom X st., možda, može donekle da objasni zašto u Dukljaninovom pričanju Časlav dočekuje Mađare tek dosta daleko južnije od Save, u Drinskoj županiji, znači bliže gornjoj Drini, Limu i Tari, teritoriji koja je u vreme Časlava mogla biti periferna na tom pravcu.

Dakle, kakogod da shvatimo i kakvegod kombinacije da stvaramo, čisto istorijsko-geografska razmatranja pokazuju da je veoma teško utvrditi tačne položaje Hrvatske i Srbije na osnovu podataka u gl. 30, 32 i 40, i da je gotovo teško ustanoviti vreme kada je koje stanje nastalo i koliko je trajalo, jer se kao neophodni prethodni uslov postavlja potreba saznanja kada je koje poglavlje sastavljeno. Zato će B. Ferjančić biti potpuno u pravu kad u prikazu komentara DAI kaže da »sve to nameće jedan jasan zadatak u daljem istraživanju DAI: odrediti vreme na koje se odnose brojni podaci ovog raznolikog, bez mnogo sistema rađenog traktata«. ²² U svakom slučaju, izlazi da bi se uz argumente isticane u dosadašnjim istraživanjima morala obratiti mnogo veća pažnja i podacima istorijsko-geografske prirode, jer, najzad, razrešiti šta je u opisu zemalja i naroda istorija a šta prikazivanje trenutnog stanja kao da i jeste glavni posao u tumačenju DAI.

Završavajući ovaj osvrt na podatke o obimu i granicama Srbije X st. u DAI valja još videti šta o Srbiji, navodno u isto vreme, kaže jedan domaći izvor, Pop Dukljanin, sa čijim se kazivanjem gotovo redovno upoređuju podaci u DAI. Ako uzmemo da nam je zasad nemoguće da tačno odredimo na koje se vreme odnosi Dukljaninova podela Srbije na Rašku i Bosnu, a razloga nema da to vezujemo baš za X stoleće, mogli bismo Dukljaninov tekst koristiti od onog mesta gde priča kako je Kiš, mađarski velikaš, došao sa svojom vojskom u Bosnu i opljačkao i opustošio tu pokrajinu, na šta nadovezuje: »Tada kralj, skupivši narod, izađe mu u susret u Drinskoj županiji blizu reke«. ²³ Pošto je u sukobu Časlav pobedio Mađare, kojom prilikom je mladić Tihomil ubio ugarskog velikaša Kiša i kao nagradu za to dobio ćerku raškog župana zajedno sa Drinskom županijom, Dukljanin ubrzo završava izlaganje o Časlavu poznatom pričom o njegovoj smrti. U vezi s tim, u latinskom tekstu stoji kako je Kišova udovica »pošla na kralja Časlava i našla ga u Sremu«, dok u hrvatskoj redakciji letopisa stoji samo »dođe u zemlju Seislavovu i nađe ga bez reda...«. ²⁴ dakle ne spominje Srem, ali, kao i latinski tekst, i ona navodi da

²² B. Ferjančić, Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Commentary. Edited by R. J. H. Jenkins, F. Dvornik [...]. London 1962, prikaz u JIČ 2, Beograd 1964, 112.

²³ F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, Beograd—Zagreb 1928, 316 (dalje: Dukljanin).

²⁴ Dukljanin, 410.

je Časlav udavljen u Savi. To je uglavnom sve što vredi spomenuti iz Dukljaninovog pričanja o Časlavu da bi se ustanovilo da li u njegovom kazivanju ima osnove za zaključak da je u vreme spomenutog ugarskog napada Bosna bila u sastavu Srbije.

Po svemu sudeći, i u ovom delu Dukljaninovog letopisa teško je naći neke ubedljive dokaze koji bi potvrđivali pretpostavku da je Časlav vladao Bosnom. Kad pisac kaže da je Kiš došao s vojskom u Bosnu i opljačkao i opustošio ovu oblast, zašto bi se iz toga morao izvući zaključak da je, upadajući u Bosnu, upao u stvari u srpsku državu? Doduše, ne postoje ni određeni argumenti iz kojih bi se moglo sigurno zaključiti da Bosna tada nije bila u sastavu Srbije. U stvari, budući da obe pretpostavke proizilaze više iz logičkog domišljanja o oskudnim podacima, nego iz nekih jasnijih činjenica, postavlja se pitanje na kojoj je strani prevaga. Logičan zaključak nameće se i u pitanju zašto je Časlav, posle Kišovog upada u Bosnu, izišao neprijatelju u susret tek u predelu gornje Drine, gde se misli da je bila Drinska županija? To je u svakom slučaju čudno. Ako je Časlav držao Bosnu, pa i ako se nije u tom trenutku morao nalaziti u zapadnom delu svoje države, a sigurno da nije, čim je išao u susret neprijatelju, interesantno je da se isto tako nijedan od njegovih velikaša nije suprotstavio Kišu na putu kroz Bosnu, već do sukoba dolazi tek na gornjoj Drini i to tek tada kad Časlav nailazi s vojskom idući mu u susret, tj. ili sa istoka ili sa jugoistoka. Valja istaći da se sukob desio u predelu za koji se svi slažu da se nalazi u graničnom pojasu između Srbije i Bosne. Zatim, pored toga što Dukljanin ne kaže da je Kiš upao u Srbiju ili u srpsku državu, već u Bosnu, vredi se zapitati šta je on na onom mestu zamišljao pod pojmom Bosne i s koje je strane i kojim putem Kiš dospao u predeo gornje Drine? Jer, ako je tačno ono što Porfirogenit govori da je Bosna oblast s dva naseljena grada, dakle vrlo mala, i ako je istina da je Srbija u X st. držala Salines (Soli), pa, prema tome, logično, i srednji i donji deo Drine, i ako je Dukljanin sve to znao, što je sumnjivo, onda se Kiš nije mogao kretati duž Drine, jer u tom slučaju, ako je Dukljanin ove događaje ispravno vezao za vreme Časlava, Bosna se nije tada ni prostirala duž Drine, što bi značilo da je Kiš, upadajući u Bosnu, morao prodirati prema Drini iz pravca gornje Bosne (reke), jer je oblast Bosne u ono vreme sigurno zahvatala gornji tok Bosne. Međutim, ako je Kiš prešao preko Save negde u predelu donjeg toka reke Bosne, kretao se njenom dolinom i sve do gornje Drine nije naišao na jači otpor, opet se postavlja pitanje kakva bi to vezanost Bosne za Srbiju bila kad se Časlav nije odlučio, bilo lično ili preko svojih župana, ako on nije stigao, da se još na Bosni suprotstavi neprijateljskoj vojsci! Sve je to jako sumnjivo, a naročito je sumnjivo da je Dukljanin u XII st. znao gde se prostirala Bosna X stoleća, i to ne samo zbog toga što se povodom pomena Kišovog upada postavlja pitanje kojim se putem Kiš kretao, već i povodom spomena Srema. Jer, ako se Časlav, posle pobede nad Kišom, našao u Sremu, bilo onostranom ili ovostranom, negde u blizini Save, to je bilo svakako u vezi sa gonjenjem poražene ugarske vojske, a kad se već pominje Srem, to je onda gotovo sigurno da se sve to zbivalo duž toka reke Drine. Tim putem je, po svoj prilici, ugarska vojska išla i prilikom nastupanja, ali pošto Dukljanin tvrdi da je ona tada upala u Bosnu i pljačkala tu oblast, biće da on tako govori zato što se tu u XII st., kad on o tim događajima piše,

i mogao nalaziti deo do XII st. proširene Bosne, a Dukljaninu nije ni padalo napamet da je nekada moglo biti drugačije, pa zato opisuje zbivanja ne prema teritorijalnim prilikama X st. već prema onim koje su postojale u njegovu vreme. Iz tih razloga, verovatno, on spominje i Drinsku županiju o kojoj kod Porfirogenita nema ni spomena.

Dakle, kad Dukljanin spominje da je Kiš upao u Bosnu, to se ne mora tumačiti kao da je hteo reći da je upao u srpsku državu, već valja, čini se, shvatiti onako kako najlogičnije izgleda: da je upao u Bosnu koja tada nije morala biti u sastavu Srbije, jer bi se u tom slučaju moralo ili moglo očekivati da kaže da je napao njegovu tj. Časlavovu državu, a on Srbiju i ne spominje. Što se Časlav uznemirio i krenuo na Kiša, ne mora da bude iz razloga što je Kiš upao u Bosnu kao deo njegove države, već da spreči neprijatelja koji je prodorom u Drinsku županiju zakoračio bio i u Srbiju. Časlav mu je, značilo bi, krenuo u susret ne u želji da povrati Bosnu već da ne dozvoli da se i sa Srbijom dogodi isto što i sa Bosnom. Da ni posle sukoba u Drinskoj županiji nije, po svoj prilici, došlo do zauzimanja Bosne, može se zaključiti iz samog Dukljaninovog kazivanja, jer se Časlav ubrzo posle sukoba našao na Savi u Sremu, što govori da nije ni prolazio kroz Bosnu već je do Srema i Save po svoj prilici išao niz Drinu.

Sve bi ovo govorilo da nema osnove da se misli da je Bosna bila u sastavu Srbije do doba Časlava ni pre ni posle sukoba s Ugrima. Ako bi ovo bilo tačno, tj. ako Bosna pre sukoba nije bila u sastavu Srbije, a posle sukoba Časlav nije stigao da je osvoji, jer je ubrzo izgubio život, onda ni onaj Profirogenitov podatak o Bosni ne mora da se shvati kao da je Bosna pripadala Srbiji i to baš u vreme Časlava.

Dakle, iz oskudnih Dukljaninovih podataka, pogotovo kad im ne daje ni hronološke okvire, teško bi se moglo zaključiti da je Časlav vladao i Bosnom. Naprotiv, ako se potsetimo da u gl. 40 DAI do oko 952. nema spomena o Srbiji na domaku Save, po onome šta se zasad zna o Časlavu, jedva da možemo verovati da je do svoje smrti uspeo da Bosnu i zauzme i očuva. Teškoća je što nam Dukljanin ne navodi nikakvu hronologiju događaja, pa ne znamo kad se sukob na Drini mogao desiti i koliko je vremena prošlo od tog sukoba do Časlavove smrti na Savi. Sudeći po sadržaju i tonu pričanja sve se to moralo odigrati u vrlo kratkom vremenu, i ako Časlav do toga vremena nije posedovao Bosnu, teško da je to mogao uspeti u vezi sa opisanim sukobom. Nikako ne izlazi da je Časlav mogao Bosnu duže posedovati, ako ju je uopšte i posedovao, a pogotovo se postavlja pitanje kad je to moglo biti i koliko je trajalo kad je vizantijski izveštač stigao da zapiše, kako stoji u gl. 32, da je Srbija držala i Salines. Možda bismo dobili jasniji odgovor kad bismo nešto više znali o poreklu gl. 32 i 40 DAI, a pre svega kad je koja nastala i može li biti da je gl. 32 nekom omaškom dobila mesto pre gl. 40, barem što se tiče vesti o nama. Napose postavlja se pitanje: na koji su način nastale gl. 30, 32 i 40 DAI, ko ih je sastavio i u koje vreme. Istorijsko-geografska razmatranja ukazuju da u gornjim slučajevima može biti reči o trojici autora, a još je verovatnije da te tri glave prikazuju tri različite teritorijalno-političke situacije naših zemalja u X stoleću.

Da povodom pitanja o prostranstvu i položaju Hrvatske, Srbije i Bosne sredinom X stoleća treba još uvek pokušavati da se inače oskudni izvori svestranije ispituju i uporede, potvrđuju, čini se, ne samo napred izneta neslaganja, već i druga, opet u našoj novijoj historiografiji. Tako, na pr., Šišić u Letopisu Popa Dukljanina kaže: »Pa i onaj podatak, gde se kaže, da je kralj Bele Hrvatske (ili Hrvatske) Kresimir (Mihajlo Kresimir II) zauzeo najpre stare hrvatske županije s leve obale Vrbasa [...], a potom „čitavu Bosnu“, po mome je mišljenju istorijski ispravan«,²⁵ dok u svom Pregledu piše o Mihajlu Kresimiru II ovo: »O vladanju kralja Mihajla Kresimira II znamo malo. Vratio je zacijelo hrvatskoj državi barem zapadni deo Bosne, a vlast mu je u zemlji između Save i Drave ostala netaknuta«. ²⁶ Nešto pre toga Šišić govori o građanskom ratu u Hrvatskoj koji započinje 949, poslednje godine vladanja kralja Miroslava (945—949), i dodaje: »Za građanskog rata otpadoše od Hrvatske države otoci [...]. Nadalje otpade od Hrvatske i Bosna, ušavši u sklop srpske kneževine Časlava Klonimirovića [...]«²⁷

Izvesne protivrečenosti javljaju se i u Ćorovićevom opisu prilika u Bosni ovoga vremena. On na jednom mestu piše o Bosni X st. ovako: »Bosna je još i u X veku bila dosta mala oblast, oko reke istog imena (Vrhbosna) i imala je svega dva grada Kotorac i nepoznati Desnik [...]«²⁸ Nešto dalje kao da o veličini Bosne, i to u isto vreme, daje sasvim drugu predstavu: »U X veku, kad je Porfirogenit pisao svoje delo, Bosna se nalazila u sastavu Srbije. S toga joj ne znamo tačno celu istočnu granicu. Zapadna je, po caru, dopirala do Plive [...] i do reke Cetine i Livna«. ²⁹ I treći put Ćorović spominje Bosnu kad opisuje granice Srbije u doba Časlava i veli: »Srbija je tada obuhvatala Bosnu do Plive, Cetine i Lijevna na zapadu«. ³⁰ Inače, i Ćorović kao da prihvata Dukljaninov podatak da je Kresimir II vladao jedno vreme Bosnom, pa u tom pasusu ističe da je prilikom Kresimirovog upada u Bosnu bezimni bosanski vladar, koji je imao naslov bana, pobjegao Mađarima. ³¹

O tim istim događajima u Istoriji naroda Jugoslavije I, uz spomen nereda u Hrvatskoj, kaže se ovo: »Nešto kasnije izgubila je Hrvatska verovatno i svoje županije u Povrbasju koje su pripale Bosni, ali ih je ubrzo opet povratila i čak na neko vreme — kako izgleda — zavlada i Bosnom«. ³² U istoj knjizi, u poglavlju o srpskim zemljama, kaže se na jednom mestu: »Porred Srbije sa krajem oko Tuzle i tadašnjom Bosnom, Časlavljeva država obuhvatala je i Travuniju«, a malo dalje za Srbiju posle Časlava stoji: »Bosna se tada izdvojila iz njenog sklopa«. ³³

²⁵ Dukljanin, 448.

²⁶ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1962, 124 (dalje: *Povijest*).

²⁷ isto, 124.

²⁸ Vl. Ćorović, Historija Bosne, Beograd 1940, 120 (dalje: *Ćorović*).

²⁹ isto, 121.

³⁰ isto, 143.

³¹ isto, 147.

³² Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, 185 (dalje: *Istorija I*).

³³ isto, 236.

Dakle, samo u ovih nekoliko krupnih ostvarenja naše istoriografije novijeg vremena oseća se ne samo neizvesnost, već, reklo bi se, i protivrečnost. Jer, kad Šišić kaže da je u vreme nereda u Hrvatskoj na kraju vlade kralja Miroslava (949) od Hrvatske otpala Bosna, znači da je do 949. pripadala Hrvatskoj, a kad, zatim, isti pisac, na drugom mestu, piše da je istorijski ispravno da je Mihajlo Kresimir II (949—969) zauzeo »čitavu Bosnu«, izlazi da je Bosna bila u sastavu Hrvatske ne samo pre 945, ili između 945 i 949, nego i za vlade Mihajla Kresimira II, s tim što ne znamo tačnije za koje vreme. Doduše, kao što se zna, u svojem »Pregledu«, ranije štampanom, Šišić nije tvrdio da je Mihajlo Kresimir II zauzeo »celu Bosnu«, već »barem zapadni deo Bosne«, ali, na žalost, nije naveo koje Bosne, onovremene, kasnije ili savremene. Po Šišiću bi, znači, pitanje pripadnosti Bosne teklo ovako: Pre kralja Miroslava i za njegove vlade Bosna je još uvek u sastavu Hrvatske. Za vreme unutrašnjih nereda u Hrvatskoj oko 949. Bosna otpada od Hrvatske i ulazi u sastav srpske države u doba kneza Časlava, ali već za vreme kralja Mihajla Kresimira II (949—969) cela Bosna ili njen zapadni deo ulaze ponovo u sastav Hrvatske.

Međutim, po Istoriji naroda Jugoslavije I događaji kao da su tekli nešto drugačije. U vezi sa neredima u Hrvatskoj županije u Povrbasju »pripale su Bosni« (ne kaže se ni čijoj ni kakvoj Bosni), ali se dodaje da je Hrvatska »ubrzo« te županije opet povratila pa čak »kako izgleda zavlada i Bosnom«. Hronološki bi to moglo izgledati ovako: Ako su županije u Povrbasju (po Šišiću i čitava Bosna) otpale od Hrvatske u vreme nereda, tj. negde 949—950, a po Istoriji naroda Jugoslavije I »ubrzo« vraćene (zajedno sa Bosnom?), ispalo bi da je već negde oko 955—960. Bosna ponovo bila u sastavu Hrvatske, i ako bi se držali Ćorovićevog tumačenja Dukljaninovog kazivanja, Kresimir je Bosnu zauzeo ne direktno od Časlava, već od nekog nepoznatog bosanskog bana, što stvara zabunu posebne vrste, jer navodi na pomisao da Bosna već u vreme Kresimirovog osvajanja nije bila u sastavu Srbije već samostalna, pa se odmah postavlja pitanje, ako je Časlav posedovao Bosnu, kad je njegova vlast u njoj mogla prestati kad je Kresimir, kako se tumači, Bosnu osvojio ne od njega već od nekog nepoznatog bana? Ali ima i drugih neizvesnosti koje proizilaze iz gornjih navoda.

Na primer, ako je Bosna bila u sastavu Hrvatske pre i za vreme kralja Miroslava (945—949), pa zatim u vreme nereda u Hrvatskoj otpala (ušla u sastav Srbije?) i za vreme Mihajla Kresimira II bila opet vraćena u sastav Hrvatske, postavlja se pitanje: kako se može istovremeno tvrditi da je Bosna za vreme Časlava (ne ukazujući za koje vreme) bila u sastavu Srbije, kad po gornjim mestima izlazi da je to moglo biti samo vrlo kratko vreme (jedino prvih godina vlade Mihajla Kresimira II?). Pitanje postaje još složenije kad se u Istoriji naroda Jugoslavije I na jednom mestu čita da je Hrvatska »ubrzo« (u vreme M. Kresimira II) povratila županije u Povrbasju »i čak na neko vreme — kako izgleda — zavlada i Bosnom«, a na drugom mestu iste knjige, kad se govori o pripadnosti Bosne Srbiji, o Časlavu se kaže da je vladao Srbijom dosta dugo [»(bio je živ do približno 950)«].³⁴ Ali gotovo najtežu za-

³⁴ isto, 236.

bunu stvaraju u istoj knjizi podaci po kojima je Bosna, s jedne strane, u vreme nereda otpala od Hrvatske i ušla u sastav Časlavove Srbije, dok je s druge strane Bosna posle smrti Časlava izdvojena iz sklopa Srbije, a kako se na tom mestu kaže da je Časlav živeo približno do 950. godine, izlazi da je u isto vreme, kad je po jednim Bosna otpala od Hrvatske da bi ušla u sastav Srbije, po drugima se izdvojila iz sastava Srbije, da bi, kako se drži, ušla u sastav Hrvatske.⁸⁵ Dakle, ako je Časlav vladao Srbijom od oko 927/928. do oko 950. i ako, po nekima, do 949. nije uspeo da zauzme Bosnu, koja je tada pripadala Hrvatskoj, postavlja se pitanje: kad je mogao vladati Bosnom ako je živeo do oko 950? Ali, ako je on zaista živeo približno dotle (što nije nemoguće) i ako je Bosna 949. ili 950. sigurno otpala od Hrvatske, mora li to značiti da je baš tada pripala Srbiji? Svi se istoričari slažu da je Srbija veliko prostranstvo u X st. mogla postići samo u doba Časlava, a eto, kad se uporede razna tumačenja okolnosti sredinom X st., izlazi da je to Srbija mogla postići samo za koju godinu na početku vladanja M. Kresimira II ili to proširenje nije ni moglo biti za vlade Časlava, ako je on živeo do 950. U vezi sa procenom gornjih okolnosti, možda vredi obratiti pažnju na Dukljaninovo pričanje kad govori o Kresimirovom pokoravanju Bosne. On, naime, tu i ne spominje Srbe niti kaže da su zbog Bosne Hrvati ratovali sa Srbima. To ne čini ni na drugim mestima gde se govori o događajima koji bi se mogli vezati za sredinu X stoleća. Doduše, Dukljaninu je teško verovati, ali kad se ne sumnja u njegov podatak o podeli Srbije na Bosnu i Rašku, možda bi se moglo pomisliti da tradicija koja je do njega doprla o nekakvom bosanskom banu sredinom X stoleća ima izvesne osnove. Jer, ako se već misli da Dukljanin rado hoće da Srbiju proširi i na Bosnu, zašto uopšte nije spomenuo sukob kojim je Bosna odvojena od Srbije, već mesto srpskog vladara spominje samo bosanskog bana?

Kad sad u sklopu takvih protivrečnosti i neodređenosti pročitamo Ćorovićevu tvrdnju: »U X veku, kad je Porfirogenit pisao svoje delo, Bosna se nalazila u sastavu Srbije«, onda to, u najmanju ruku, zvuči sasvim neubedljivo, jer ne znamo u koji bismo vremenski period uklopili tu pripadnost Bosne Srbiji niti možemo biti ni približno sigurni kad je Porfirogenit to mogao zapisati, ako je to on i učinio? Ako je Bosna pripadala Hrvatskoj do 949, on do tada nije mogao zabeležiti da je pripadala Srbiji, a ako je to zabeležio kad je Bosna usled nereda (949?) otpala od Hrvatske, onda je mogao zabeležiti samo u međuvremenu od 949. do ponovnog osvajanja Bosne (?) od strane M. Kresimira II, ali tada, po drugoj pretpostavci, u Srbiji i nije morao vladati Časlav, ako je živeo ne do 960, kako se ranije držalo, već do oko 950. Da li je moguće da je vizantijski pisac, pa bilo ko da je bio, baš taj kratki vremenski razmak registrovao? To nije nemoguće, ali je teško verovatno. Uostalom, ako je on i zabeležio baš to stanje, tih nekoliko godina, ne bismo imali prava da o pripadnosti Bosne Srbiji govorimo za čitavo vreme Časlavove vlade, a još manje da smatramo da je Srbija u njegovo vreme zauzimala veliko prostranstvo.

Međutim, u vezi sa svim što je u ovom članku rečeno, vredi opet podsetiti na teškoće koje nastaju ako prihvatimo da je Bosna prvih godina vlade

⁸⁵ Povijest, 124; Istorija I, 236.

kralja M. Kresimira II otpala od Hrvatske da bi bila priključena Srbiji. Jer, prve godine vladanja ovog kralja padaju negde između 949. i, recimo, 955, a to je period kada je mogla nastati gl. 40 DAI, u kojoj vizantijski izveštač na jugu Ugarske ne nalazi ni Srbe ni Srbiju već Hrvate. Ako bi se, međutim, prihvatilo da se podaci u gl. 32 o Srbiji i Časlavu odnose na ovaj period (između 949. i 955), onda bi to značilo da je i gl. 32 mogla nastati nekako u to vreme, znači približno kada i gl. 40, a to je teško prihvatiti, jer ako su vesti sastavila dva različita lica, ili čak i više, ako su te vesti zabeležene kao očigledne, tj. savremene, morale bi prikazivati makar i približno isto stanje, a podaci u tim glavama, kako se zna, sasvim su suprotni, ako bi se pripadnost Bosne pripisala vremenu Časlava.

I tako, stiče se utisak da bi zaista vredelo pozabaviti se još dublje i svestranije ovim jako komplikovanim pitanjem rane istorije Hrvatske, Srbije i Bosne, s tim što bi trebalo posvetiti više pažnje istorijsko-geografskoj strani problema, jer na jednom određenom prostranstvu mogla je u isto vreme postojati samo jedna državna vlast.

*

Kad bismo na kraju pokušali da ukratko prikažemo stanje graničnih odnosa između Srbije i Hrvatske sredinom X st., mogli bismo reći ovo: sudeći po podacima u gl. 30, u vreme njenog sastavljanja nalazila se na području severno od Zahumlja Hrvatska. Prema podacima u gl. 32 do smrti cara Romana (944) sva aktivnost Časlava kao da se svodila samo na sređivanje i naseljavanje zemlje i kao da se samo pomoću toga vizantijskog cara u toj zemlji i učvrstio. Nema u gl. 32 nikakvih nagovještaja da je Časlav vršio i neka veća teritorijalna osvajanja. Naprotiv, stiče se utisak da pisac te glave događaje i stanje u Srbiji i ne vezuje za vreme kasnije od smrti cara Romana, već kao da je sadržaj pisao još dok je Roman bio živ. Ako bi se završetak gl. 32 mogao tako protumačiti i ako bi spomen grada Salinesa i oblasti Bosne značio da je to sve zaista pripadalo Srbiji u doba Časlava, onda kao da bi se moglo zaključiti da se sve to odnosilo samo na vreme negde do smrti cara Romana, s tim što po podacima u gl. 32 ne bismo imali osnove za zaključak da je Časlav Salines i Bosnu zauzeo povodom nekog rata sa Mađarima, već bismo mogli pomisliti da je to stanje stvoreno u vreme Časlava nekom drugom prilikom, *a mogli bismo čak pomisliti da se taj podatak odnosi još na vreme pre Časlava.*

Da Bosnu i Salines u sastavu Srbije ne možemo sa sigurnošću vezivati za vreme posle 944. godine, pokazuje i podatak u gl. 40 DAI da je na jugu Ugarske Hrvatska, a na istoku, u stvari jugoistoku, Bugarska. Kako taj podatak i nastanak čitave gl. 40 možemo, izgleda, vezati za period između 947. i 952. godine, to bi govorilo da se Srbija, ne samo odmah posle 944. nego ni do početka šeste decenije toga veka, nije nalazila bliže Savi. Dukljaninova priča o ratu Časlava sa Mađarima ne pruža nikakvu sigurnu osnovu za zaključak da je Časlav tada sa njima ratovao zbog Bosne, pa bilo u želji da je odbrani ili tek osvoji. Osim toga, mi ne možemo biti sigurni da li se cela priča odnosi zaista na vreme Časlava, jer je Dukljanin u hronologiji krajnje neodređen.

U stvari, kakvu ćemo predstavu dobiti o teritorijalnom položaju Srbije i Hrvatske sredinom X st., kad je reč o podacima u DAI, zavisi, izgleda, najviše od uspeha u tumačenju ovih podataka:

1. Kako protumačiti u gl. 30 podatak da se Hrvatska prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom odnosno približava se Srbiji?

2. Kako u istoj glavi shvatiti da je na severu od Zahumlja, prema planinskoj strani, Hrvatska a sprema Srbija?

3. Za tumačenje ne samo gornjih i drugih podataka u gl. 30 već i za upoređenje podataka ove glave sa podacima u gl. 32 i 40 važno je ustanoviti kada je gl. 30 bila napisana.

4. U gl. 32 valjalo bi utvrditi da li se opisani događaji o Srbima protežu i na vreme posle smrti cara Romana ili se odnose samo na period njegove vladavine.

5. Od rešenja gornjeg pitanja zavisi s jedne strane naš zaključak o vremenu nastanka gl. 32, a s druge naše mišljenje o vremenu pripadanja Bosne i grada Salinesa Srbiji, pa čak i naša gruba orijentacija o trajanju Časlavljeve vlade.

6. Za snalaženje i odlučivanje o teritorijalnim odnosima Srbije i Hrvatske sredinom X st. važno je ustanoviti vreme i tačnost podataka u gl. 40: da je Mađarima na jugu bila Hrvatska, a na istoku (ji.) Bugarska.

Spomen mađarskog kneza Phalitzis-a (Vala?), koga pisac spominje kao »sadašnjeg kneza«, jasno pokazuje da su podaci te glave za njegove vlade i sastavljeni i da je sastavljač opisivao stanje kakvo je lično poznao.

7. Možda bi zbog podatka u gl. 42, da se Mađari nalaze i između Save i Dunava, vredelo ustanoviti na koje se vreme odnose podaci i te glave, jer ako su nastali približno kad i podaci o Mađarima u gl. 40, imali bismo jedan podatak više o verodostojnosti opisa položaja Mađara i Hrvata u gl. 40.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.